

Jerzy Zajac i Edward Zimmermann

FAJKI GLINIANE

CLAY PIPES

FAJKI GLINIANE

CLAY PIPES

*Fajka jest fontanną kontemplacji, źródłem przyjemności, towarzyszem mędrca;
a człowiek, który ją pali myśli jak filozof i postępuje jak Samarytanin*

*A pipe is the fountain of contemplation, the source of pleasure, the companion
of the wise; and the man who smokes, thinks like a philosopher and acts like
a Samaritan*

Edward George Bulwer-Lytton

Jerzy Zając i Edward Zimmermann

FAJKI GLINIANE

CLAY PIPES

Opracowanie graficzne / Design: **Marcin Rokosz**

Tłumaczenie na język angielski / Translation into English:
Joanna Stefaniszyn, Marek Dźwig

Konsultacja / Consulted by: **Pieter Smiesing**

Autorzy zdjęć / Photographs:

Tomek Kamiński – album: Tomek Kamiński, fot. / photo: 27-29, 33, 43, 45-47, 54-57, 59, 62, 63, 66, 74, 81-85; Damian Adamczyk 71; Ludwik Bach 25; Piotr Chmielewski 39; Krzysztof Garstkowiak 61; Karol Kwiatkowski 49; Ryszard Łangowski 75; Barbara Łowejko 69; W. Mańczak 76; Marek Pęgowski 1; Monika Rode 65; Krzysztof Romański 50; Mariusz Szpaczyński 34; Elżbieta Zimmermann 2, 26, 35, 61, 70, 79, 106, 137

Autorzy rysunków / Drawings:

Wiesław Łuczak 38, 40, 41, 44, 68; Rafał Kowalski 73; Katarzyna Manikowska 36; Elżbieta Zimmermann 52

Na wyklejce: najbardziej popularne w drugiej połowie osiemnastego wieku fajki holenderskie, kompozycja i fot. Elżbieta Zimmermann / On the endpaper: Dutch pipes - most popular in the second half of the eighteenth century, arrangement and photo Elżbieta Zimmermann

Autorzy serdecznie dziękują za współpracę Pani/Panu /

The authors would like to thank for co-operation to:

Ludwik Bach, Krzysztof Ekert, Krzysztof Garstkowiak, Małgorzata Matejczyk, Maciej Mostowy, Urszula Olbromska, Magda Orlicz-Pawłat, Antoni Sarkady, Monika Rode, Iwona Zapolska-Maciejowska

Copyright by Jerzy Zajac i Edward Zimmermann, 2011

© Wszelkie prawa zastrzeżone.

Żadna część tej książki nie może być reprodukowana bez pisemnej zgody autorów.

Wydanie pierwsze / First published in 2011 – Gdynia

Wydawca / Publisher:

Drukarnia Spartan Sp. z o.o.

ul. Podolska 9, 81- 321 Gdynia

e-mail: info@drukarniaspartan.pl

www.drukarniaspartan.pl

ISBN 978-83-932689-0-0

Wydanie książki było możliwe dzięki stoczni Damen Shipyards Gdynia S.A. /
The publishing of this book was possible thanks to the Damen Shipyards Gdynia S.A.

DAMEN
DAMEN SHIPYARDS GDYNIA S.A.

W dwudziestą rocznicę założenia naszej stoczni Damen Shipyards Gdynia S.A.

*książkę tę traktującą o glinianych fajkach,
nieodłącznym elemencie, wręcz ikonie morskiej tradycji,
dedykujemy Panu Kommerowi Damenowi,
koneserowi fajek i wielbicielowi błękitnego dymku*

Andrzej Denz

Jacek Duch

Gdynia, wiosna 2011

*We would like to dedicate this book on clay pipes to Kommer Damen
to mark the twentieth anniversary of the Damen Shipyards in Gdynia.*

*Clay pipes are integral elements, even icons, of maritime tradition
and Kommer Damen is a great pipe connoisseur*

Andrzej Denz

Jacek Duch

Gdynia, spring 2011

DAMEN

DAMEN SHIPYARDS GDYNIA S.A.

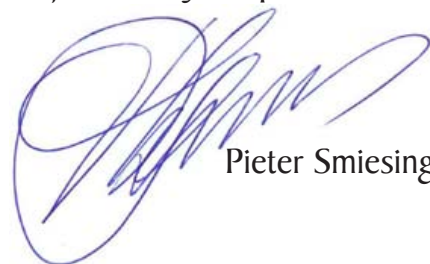
DRODZY CZYTELNICY

W latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku, gdy pracowałem w Universiteitsmuseum w Utrecht, najpierw ja a następnie koledzy z Pijpelogische Kring Nederland, podjęliśmy współpracę z polskimi kolekcjonerami fajek glinianych. Z podziwem obserwowaliśmy rozwój badań nad dawnymi fajkami znajduwanymi na terenie Polski. Duży wpływ na wysoki poziom naukowy miało objęcie w 1986 r. patronatu nad gdańskim Klubem Kolekcjonerów Fajek Glinianych (Clay Pipe Collectors Club) przez Uniwersytet Gdański i wydawanie tam kwartalnika „Dawna Fajka Gliniana” pod redakcją profesora Krzysztofa Macieja Kowalskiego.

Z ogromną przyjemnością przyjąłem informację, że członkowie Clay Pipe Collectors Club w Gdańsku, Edward Zimmermann i Jerzy Zajac, którzy wcześniej razem napisali książkę o tabakierkach („Tabaka na Kaszubach i Kociewiu”, 2006), podjęli się przygotowania książki o fajkach glinianych. Jej szczególna wartość polega na tym, że autorzy zaprezentowali w niej najciekawsze eksponaty ze swoich kolekcji, uznawanych za największy zbiór fajek glinianych w Polsce. Na ich prośbę podjąłem się konsultacji w zakresie datowania ważniejszych eksponatów zaprezentowanych w tej publikacji.

W omawianej książce można podziwiać znalezioną w Gdańsku najstarszą w Europie Wschodniej angielską fajkę glinianą z około 1580 r., holenderskie fajki z I poł. XVII w., typu „Sir Walter Raleigh/Jonaspipj” i „barokpijp”. Pięknie zachowane osiemnastowieczne fajki holenderskie z portretami przedstawicieli dynastii orańskiej, wizerunkami europejskich władców i ich herbów, między innymi z herbami Polski oraz z portretem polskiego króla Augusta III, scenami rodzajowymi, motywami roślinnymi i zwierzęcymi itd. W części albumowej znajdują się nawet takie rarytasy, jak dwie holenderskie fajki z herbem i popiersiem króla Danii, do których formę wykonał znakomity złotnik Dillis van Oye (1678-1749) z Goudy. Takiej fajki w Holandii dotąd nie znaleziono. Oprócz holenderskich są też fajki angielskie oraz wspaniałe pruskie fajki z odkrytych w 1988 roku przez Edwarda Zimmermanna osiemnastowiecznych „Fabrik in Rostin” (Rościn) i „Schlesis Fabrice” (Zborowskie).

Obok białych glinianych fajek zachwycają swoją kolorystyką i bogactwem kształtów, dla nas dość egzotyczne, fajki typu złożonego (zwane w Holandii fajkami typu tureckiego) ze zbiorów Jerzego Zajaca. Wśród nich fajki pochodzące z gdańskiej wytwórni z przełomu XVII/XVIII wieku. Ogromną zaletą książki są liczne ryciny, bardzo dobrej jakości zdjęcia a przede wszystkim interesujący tekst dotyczący związków fajki glinianej z ludźmi morza. I co jest niezwykle ważne dla celów naukowych, eksponaty prezentowane w publikacji pochodzą wyłącznie ze znalezisk na terenie Polski. Podsumowując pragnę stwierdzić, że omawiana książka jest godna polecenia wszystkim badaczom i kolekcjonerom fajek glinianych a także miłośnikom małych dzieł sztuki użytkowej z minionych epok.

Pieter Smiesing

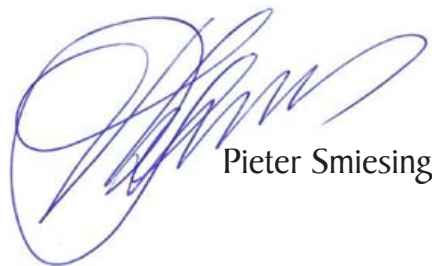
DEAR READERS

In the 1980's, when I worked at the Universiteitsmuseum in Utrecht, I and my friends from Pijpelogische Kring Nederland started to co-operate with Polish clay pipe collectors. We admired the development of research on old clay pipes which had been found in Poland. Such a high level of scientific investigation was possible due to the fact that in 1986 the Clay Pipe Collectors' Club was taken under the wing of the University of Gdansk. A quarterly periodical entitled 'Dawna Fajka Gliniana' (Old Clay Pipe) edited by Prof. Krzysztof Maciej Kowalski, also had a great impact.

It was a great pleasure to hear that two members of the Clay Pipe Collectors' Club in Gdansk, Edward Zimmermann, and Jerzy Zajac, who have already written a book about snuffboxes 'Tabaka na Kaszubach i Kociewiu' (Snuff in Kaszubia and Kociewie) 2006, decided to write a book on clay pipes. The book's special value lies in the fact that its authors present the most interesting exhibits from their own collections which are considered to be the largest collections of clay pipes in Poland. At their request, I undertook a consultation on dating the major exhibits presented in this publication.

In the book, the readers can admire the oldest Eastern European English clay pipe from around 1580 which was found in Gdansk, Dutch clay pipes from the first half of the XVII century of the 'Sir Walter Raleigh /Jonaspijp' and 'barokpijp' type. Beautifully preserved eighteenth-century Dutch pipes with portraits of the representatives of the House of Orange, images of European rulers and their coats of arms, including Polish coats of arms and a portrait of King Augustus III Wettin, genre scenes, floral and animal motifs, etc. At the back of the book, among the photos, such rarities as two Dutch pipes with the coat of arms and bust of the King of Denmark (their molds were manufactured by an excellent silversmith Dillis van Oye /1678 –1749/ from Gouda) can be found. Unfortunately, such a pipe has not been found in the Netherlands, yet. In addition to Dutch there are also English pipes and great Prussian pipes which were discovered by Edward Zimmermann in 1988. All of them came from the eighteenth-century 'Fabrik in Rostin' (Rościn) and 'Schlesis Fabrice' (Zborowskie).

Apart from the white clay pipes, pipes of a complex type, known in the Netherlands as 'Turkish type' pipes, (from Jerzy Zajac's collection) impress us with their wealth of colours and shapes. Among them are the only complex pipes that come from the Gdansk factory from the turn of the seventeenth /eighteenth century. Numerous illustrations, good quality photos and an interesting text referring to seamen and their habit of smoking clay pipes are strong points of this book. Extremely important, from scientific point of view, is the fact that it presents artefacts which have been found in Poland. In conclusion, I would like to recommend this book to all researchers and collectors of clay pipes and lovers of small works of art from bygone eras.

Pieter Smiesing

1. Gdynia Orłowo

Z FAJKĄ NA MORZU

Wśród drobnych muszelek przy brzegu Zatoki Gdańskiej, Zatoki Puckiej czy otwartego morza, trafiają się niezwykle okazy. Zaplątane w wodorosty, częściowo ukryte w piasku, wyróżniają się cylindrycznym kształtem, doskonale gładką powierzchnią i porcelanową bielą. Gdy przyjrzymy się im z bliska, okazują się wytworem rąk ludzkich. Jednakże ich fragmentaryczny stan zachowania sprawia, że przypadkowym znalazcom trudno niekiedy zgadnąć, co to takiego. Jeżeli szczęście im sprzyja i spotkają miejscowych poszukiwaczy bursztynu oraz różnych rzeczy z morza, mają szansę się dowiedzieć, że są to osobliwe główki fajek ceramicznych sprzed kilku stuleci. Niewykluczone, że podczas ta-

AT SEA WITH A PIPE

Among the small shells which can be found near the shore of the Bay of Gdansk, the Bay of Puck and in the open sea, you can find tiny rare specimen of pipes, tangled in seaweeds and partially hidden in the sand. They have a characteristic cylindrical shape, a perfectly smooth surface and porcelain whiteness. When we look at these small pieces we realize that they are the product of human hands. However, their fragmentary state of preservation sometimes makes it difficult for the finder to identify what they are. If the finders are lucky enough to meet local prospectors of amber and other things, they have a chance to find out that these are pieces of several- centu-

2. Siedemnastowieczna fajka na brzegu morza / Seventeenth-century pipe on the sea -shore

kiego spotkania łowcy bursztynu – „bałtyckiego złota”, opowiedzą o niezwykle rzadkich fajkach ozdobnych wyciągniętych z wody po silnych sztormach (fot. 27). Może nawet zaproszą do domu i pokażą swoje zbiory wyjaśniając, że większość fajkowych główek, które zdarzyło im się znaleźć, sygnowana jest herbem holenderskiej Goudy – europejskiego centrum produkcji fajek glinianych. Dla nich to oczywiste, że dość liczne fragmenty fajek znajdowane przy morskim brzegu mają związek z powszechnym ongiś wśród ludzi morza zwyczajem palenia tytoniu w fajce. Uważając tak, nie rozmiągają się z prawdą, bo „żelazni marynarze na drewnianych żaglowcach” zawsze mieli opinię najbardziej zagorzałych fajczarzy. A trzeba dodać, że wilki morskie mają za sobą ponad pięćsetletnią tradycję używania tytoniu.

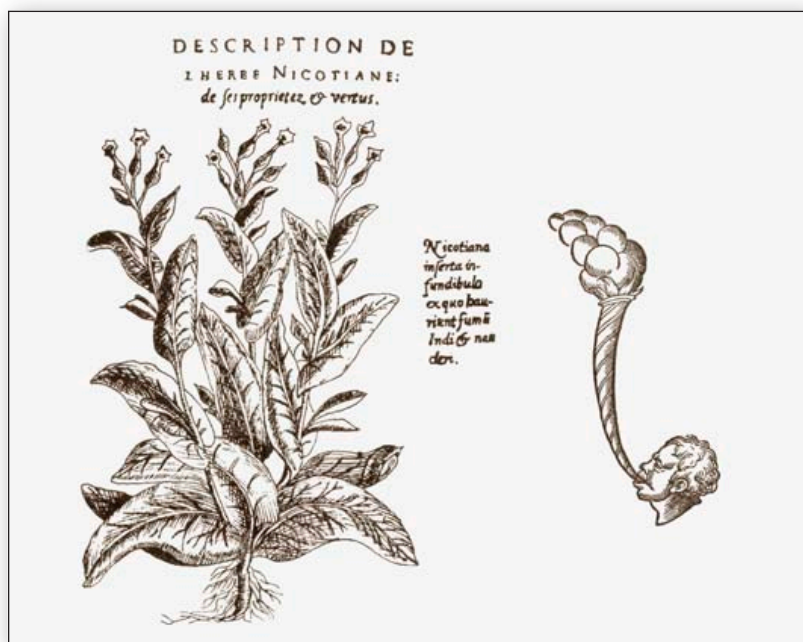
Europejskimi pionierami palenia „indiańskiego ziele”, nazwanego przez Hiszpanów „tabacos”, byli marynarze Kolumba a na-

3. Herb Goudy / The Coat of Arms of Gouda

ries old ceramic pipe bowls. It is possible that during such meetings, amber hunters will talk about extremely rare ornamental pipes drawn from the water after heavy storms (photo 27). These beach combers may even invite you home and show you their collections, explaining that most of the pipe bowls they happened to find bear the sign of Dutch Gouda – a European centre of clay pipe production. It is obvious for

them that quite a number of pipe fragments found on the seashore can be linked to the widespread practice of smoking pipes by sailors. Such a way of thinking is not an exaggeration because 'iron sailors on wooden sailing ships' always had a reputation of being hardened pipe smokers. It should also be remembered that these old sea dogs followed a tradition of smoking going back more than five hundred years. European pioneers smoking the 'Indian herb', named by the Spaniards 'tabacos', were Columbus's sail-

4. Tytoń i palacz „cygara” na rycinie z lat 70. XVI wieku / Tobacco and a 'cigar smoker' in a drawing from the 1670s

stępnie inni żeglarze przybywający z Ameryki. „Niemał wszyscy marynarze powracający z Indii Zachodnich trzymają w ustach małe lejki z liścia palmowego lub słomy, zawinięte z suchymi liśćmi tytoniu. Palą to i wdychają tyle dymu ile potrafią (fot. 4). Twierdzą, że jest to dobre na głód i pragnienie, dodaje nowych sił i rozwesela...” – zanotował w 1579 roku Anton Schneeberger, przyboczny lekarz polskiego króla Stefana Batorego. Pod koniec XVI wieku zaprzestano w Europie palenia tytoniu w formie zbliżonej do prymitywnych cygar. Marynarska brać w pełni zaakceptowała wprowadzoną przez słynnego żeglarza Sir Waltera Raleigh’a (ok. 1554-1618), faworyta angielskiej królowej Elżbiety I (1533-1603), modę używania jednorodnych fajek glinianych, w których główka z cybuchem stanowiła jednolitą, niepodzielną całość (fot. 5). To właśnie w Anglii około 1580 roku rozpoczęto produkcję pierwszych europejskich fajek glinianych, a już w 1598 roku niemiecki podróżnik Paul Hentzer odnotował, że w Londynie prawie wszyscy palą gliniane fajki. Zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Bogaci i biedni.

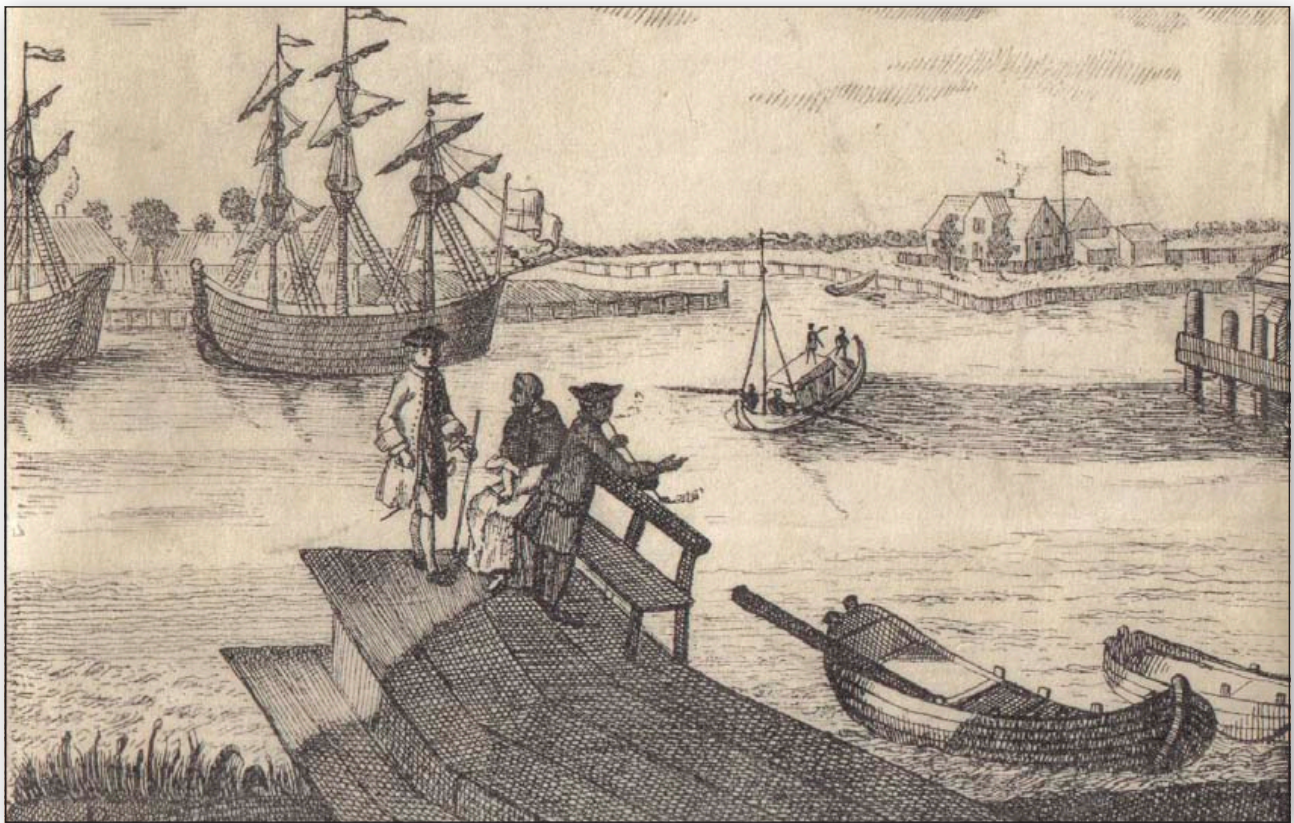
Dziś może zdumiewać, że na drewnianych, pełnych łatwopalnych materiałów żagłowcach nie zabraniano palenia tytoniu. Głównym powodem był powszechny pogląd, że tytoń stanowi doskonały lek przeciw szkorbutowi, najgroźniejszej chorobie żeglarzy. Ponadto kapitanowie, znając przeżywalność nałogu i niepokorną naturę swoich podkomendnych, zdawali sobie sprawę z bezcelowości takich zakazów. Nawet najsurowsze kary nie były w stanie całkowicie wyeliminować przypadków palenia tytoniu w różnych zakamarkach ładowni i w innych

ors, and then other sailors coming from America followed the practice. 'Almost all sailors returning from the West Indies hold small funnels in their mouths which are made of palm leaf or straw and these are wrapped together with dry tobacco leaves. They smoke and inhale as much of it as they can (photo 4). They say that it is good for hunger and thirst, adds strength and cheers

5. Holenderska rycina z 1623 r. / A Dutch drawing from 1623

them up...'. This is what Anton Schneeberger, a personal physician of the Polish king Stefan Batory, noted down in 1579. At the end of the sixteenth century the tradition of smoking tobacco in the form similar to primitive cigars vanished in Europe. Sailors fully accepted homogeneous clay pipes introduced by the well-known sailor Sir Walter Raleigh (c. 1554-1618), a favourite of the English Queen Elizabeth I (1533-1603). These homogeneous clay pipes had a bowl and a stem which formed a homogeneous, indivisible whole (photo 5). The first Euro-

6. Gdańsk, ujście Motławy do Wisły (Leniwka). Fragment ryciny M. Deischa z 1765 r. / Gdańsk, the mouth of the Motława as it joins the Vistula (the Leniwka). A fragment of M. Deisch's drawing from 1765

dostępnych marynarzom pomieszczeniach. Powodowałyby to znacznie większe zagrożenie pożarowe niż kontrolowane i obwarowane regulaminem palenie tytoniu. Właśnie dlatego do rzadkości należały takie zakazy. Przykładem dowódcy, który mimo wszystko zabronił marynarzom palenia tytoniu na okrętach swojej floty, był holenderski admirał Piet Heyn (1577 – 1629).

Zazwyczaj wolno było palić marynarzom tylko w czasie posiłków lub na wyznaczonych miejscach pokładu. I to też w określonych porach. W XVIII wieku we francuskiej i holenderskiej flocie wojennej za palenie tytoniu na pokładzie po zachodzie słońca winowajca karany był przez zanurzenie w wodzie. Wyglądało to w ten sposób, że marynarza

pean clay pipes were produced in England in about 1580. In 1598, the German explorer Paul Hentzer noted that nearly everybody in London smoked a clay pipe. Both men and women had taken up the fashion. It did not matter if they were rich or poor.

Today we may marvel at the fact that smoking was not forbidden on wooden sailing ships full of flammable materials. The main reason for it was the widespread belief that tobacco was an excellent medicine against scurvy, the most dangerous disease known to sailors. Furthermore, captains, knowing the overwhelming power of addiction and the rebellious natures of their subordinates were aware of such pointless bans. Even the strictest of punishments could not completely eliminate cases of smoking in various corners of the cargo hold and other places available to seamen.

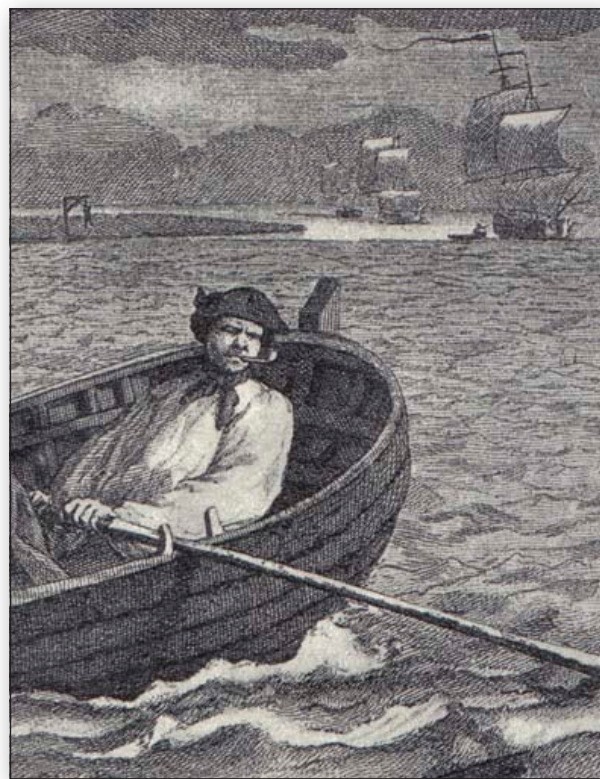
przyłapanego na takim wykroczeniu uwią-
zywano na długiej linie, obciążano balastem
i wielokrotnie zanurzano w wodzie.

Powszechnym zwyczajem po ukończeniu
pracy był odpoczynek na dziobnicy stat-
ku, gdzie marynarze paląc fajki reperowali
odzież. Żeglarze sami wykonywali wszelkie
niezbędne im rzeczy codziennego użytku:
skrzynie marynarskie, obuwie, ubrania ro-
bocze, wędki itd. Z upierzenia, kości i łap
albatrosa robili ustniki do fajek, a z zębów
kaszalota niezwykle oryginalne tabakierki.

Zabierani w rejs zamożni pasażerowie korzy-
stali często z kajut udostępnionych im przez
oficerów, gdzie palenie tytoniu było dozwol-
one. Okrętami przewożono także żołnierzy,
którzy szukali pociechy w mocnym trunku i faj-
ce palonej na pokładzie. Na żaglowcach an-
gielskiej floty handlowej oficerowie delectowali
się tytoniem zasiadając w mesie. Podawano im
najpierw posiłek, a następnie alkohol. Po na-
pełnieniu szklanic wznoszono toast za zdrowie
króla lub królowej a następnie sięgano po faj-
ki. Później wypijano kolejne toasty, nastrajające
do dobrej zabawy i ogólnej wesołości. Zwycza-
je dawnych żeglarzy wspaniale opisał Eugeniusz

8. Fragment ryciny z 1628 r. / A fragment of a drawing from 1628

7. Fragment ryciny W. Hogartha z 1747 r. / A fragment of W. Hogarth's drawing from 1747

Such secret smoking would constitute an
even greater fire hazard than that caused by
smoking according to the rules. That is why
such bans were rarely applied. An example
of a commander, who, despite everything
banned smoking on the ships of his fleet,
was the Dutch Admiral Piet Heyn (1577-
1629).

The seamen were usually allowed
to smoke only during meals or at marked-
out places on the deck and at a definite
time. In the XVIII century in the French
and Dutch fleet of war, smoking on board
after sunset was punished by the immer-
sion of the culprit in water.

A sailor who committed such an offence
was tied to a long rope, thrown overboard
with ballast and repeatedly immersed in
water.

9. Holenderska rycina anonimowego autora, ok. 1700 r./ A Dutch drawing by an anonymous author – dated about 1700

Koczorowski w znakomitej książce „Ludzie od masztów i żagli” (1986), z której pochodzą niektóre informacje podane w tym rozdziale.

A common practice, after the completion of a sailor's work, was resting on the bow of the ship where smoking seamen repaired clothing.

Sailors made all the necessary things themselves: sailors' chests, boots, clothing, fishing rods, etc. They used feathers, bones and albatross's feet to make pipe mouth-pieces, and sperm whale teeth to produce unusual snuff-boxes.

Wealthy passengers taken on a cruise could use the cabins of the officers where smoking was allowed. Ships also transported troops, who sought solace in strong drink or smoking a pipe on board.

On British merchant navy sailing ships the officers delighted in smoking tobacco sitting in the mess. They ate their meal first

10. Towarzystwo przy ponczu na rycinie W. Hogartha z 1733 r./ The Punch Society from W. Hogarth's drawing from 1733

11. Francuska rycina nieznanego autora z ok. 1700 r./ French drawing by an unknown author - dated about 1700

Mimo szczegółowych rozporządzeń nie zawsze przestrzegano należytej ostrożności, a lekceważenie przepisów przeciwpożarowych przynosiło niekiedy tragiczne skutki. W 1680 roku, w Kopenhadze, porzucona w prochowni okrętowej fajka z niedopalonym tytoniem spowodowała wybuch, w następstwie którego zginęło 25 marynarzy.

W przypadku zgonu marynarza kapitan wyznaczał dwóch jego kolegów, którzy spisywali rzeczy pozostawione przez zmarłego. Kapitan decydował, które z nich należy przekazać rodzinie, a które zlicytować. Wśród załogi było wielu chętnych do nabycia nawet tak drobnych przedmiotów jak nóż, brzytwa, przybory krawieckie, grzebień czy fajka. Często celowo przepłacano, gdyż pieniądze z licytacji przeznaczone były dla najbliższej rodziny zmarłego.

and then alcohol was served. After filling the glasses they drank a toast to the health of the king or queen and then reached for their pipes. Later toasts were raised helping to put the officers in a cheerful mood.

The habits of the old sailors have been wonderfully described in an excellent book written by Eugeniusz Koczorowski, 'People of the Masts and Sails' 1986, from which some of the information provided in this chapter has been taken.

Despite the detailed regulations, sailors sometimes failed to comply with the regulations against fire which sometimes resulted in tragic consequences. In 1680, in Copenhagen, a pipe with half burnt tobacco left in

12. Rycina A. Achenbacha z 1838 r./ A drawing by A. Achenbach from 1838

Pociągającej się w nieskończoność wyczerpującej żegludze czekały na marynarzy portowe uciechy. Bez względu na szerokość geograficzną głównym miejscem odpoczynku dla spragnionych rozrywki żeglarzy były tawerny, knajpy portowe i domy publiczne. Pełna gama rozrywek do wyboru, czego tylko dusza marynarska zapragnie. Frywolne sceny z życia żeglarzy obrazują dwie grafiki nieznanymi autorów z przełomu XVII i XVIII w., holenderska (fot. 9) i francuska (fot. 11). Po spróbowaniu innych przyjemności wilki morskie najchętniej przebywały w tawernie. Tam, siedząc przy ciężkich dębowych stołach, pili rozmaite trunki, palili gliniane fajki i rozprawiali o swoich sławetnych wyczynach. W takich miejscach niejednokrotnie dochodziło do awantur, a wtedy skrócone jednorodne fajki gliniane z zaostrzonym jak ołówek ustnikiem mogły stanowić groźną broń. Sposób ich użycia był nader pro-

the ship's powder magazine caused an explosion which killed 25 sailors.

In the case of the death of a seaman, the master used to appoint two of his colleagues to write down the things he had left. It was also the captain who decided which of them should be given to his family, and which ones should be bidden for by the crew. Among sailors there were many willing to purchase even such small items like a knife, razor, sewing accessories, a comb or a pipe. They often intentionally overpaid because the money from the auction was intended for the deceased's close family.

After a long exhausting voyage, ships moored in ports and the sailors could devote themselves to pleasure. Regardless of latitude, the main resting place for sailors longing for entertainment were taverns, bars and port brothels. With a full range of entertainment on offer, what else could a sailor's heart desire. Frivolous scenes from the life of sailors are depicted in two graphics made

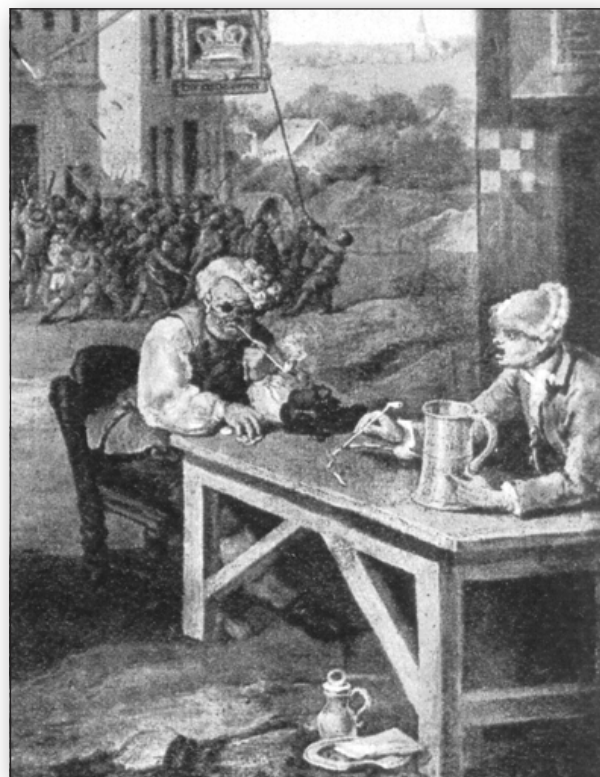
sty. Między palce wkładało się fajkę tak, że główka znajdowała się w zaciśniętej dłoni, a krótki cybuch wystawał z pięści gotowej do zadania ciosu. Przy pierwszym trafieniu w twarz przeciwnik był zwykle wyeliminowany. Do takiego zastosowania najlepiej nadawały się grubościennie, masywne fajki siedemnastowieczne, których główki dobrze leżały w ręku i nie uszkadzały uzbrojonej w nie dłoni.

Gdy mijał czas postoju w porcie, z butelką w ręku i nieodłączną fajką w zębach, wracali marynarze na gotowy do rejsu statek. Scenę pożegnania z tawerną ilustruje rycina A. Achenbacha z 1838 roku (fot. 12).

Do komunikacji między stojącym na re-dzie żaglowcem a łodem używano łodzi. Na jednostkach tych zagrożenie pożarowe było minimalne, dlatego marynarze często

14. Angielski pirat Thomas Tew z fajką na rycinie Aikmana (według H. Pyle)/ An English pirate, Thomas Tew, with a pipe in Aikman's drawing (according to H. Pyle)

13. Fragment obrazu W. Hogartha z 1755 r./ A fragment of W. Hogarth's painting from 1755

by unknown authors at the turn of the seventeenth and eighteenth centuries, Dutch (photo 9) and French (photo 11). After trying all kinds of pleasures the sea wolves would always return to the taverns. There, sitting at heavy oak tables, they drank various drinks, smoked clay pipes, and talked about their notorious stunts. In such places there were often quarrels, and then shortened homogeneous clay pipes with pointed pencil tip mouthpieces constituted a dangerous weapon. It was very easy to use them. The pipe bowl was kept in a clenched fist and a short stem protruded from among the fingers. The first blow on the opponent's face usually eliminated him from the fight.

Massive, thick seventeenth-century pipes were best, their bowls lay well in the sailors' palms and did not damage the sailor's hand.

spędzali czas przy wiosłach paląc fajkę. Takiego wioslarza pokazuje W. Hogarth na rycinie z 1747 roku (fot. 7).

Również piraci gustowali w tytoniowej używce, czego dowodzą dawne ryciny pokazujące bukanierów palących fajki. O skali nałogu wśród tego bractwa świadczą prace archeologiczne w cieszącej się najgorszą sławą stolicy piratów – Port Royal na Jamajce. W mieście tym jedną trzecią zabudowy stanowiły tawerny i bary. Dnia 7 czerwca 1692 roku w ciągu kilku minut karaibska Sodoma i Gomora zapadła się pod wodę. W trakcie prac archeologicznych wydobyto z miejsca katastrofy dziesiątki tysięcy przedmiotów, a wśród nich kilkanaście tysięcy glinianych fajek!

16. Palacz lulki na dziewiętnastowiecznej rycinie według L. Elliota / A 'lulka' smoker in a nineteenth-century drawing according to Elliot L.

15. Fragment ryciny W. Hogartha z 1751 r./ A fragment of W. Hogarth's drawing from 1751

When free time in port was over, sailors with a bottle in their hands and an ever-present pipe between their teeth, returned to their ships. A farewell scene with a tavern illustrated by A. Achenbacha in 1838 (photo 12).

Boats were used for communication between sailing ships, standing off -shore, and the land. There was a minimal fire hazard on such vessels so seamen used to smoke their pipes while rowing. Hogarth's drawing from 1747 (photo 7) presents one such seaman.

Pirates were also fond of tobacco which can be seen in old drawings showing them smoking pipes. The scale of addiction among the pirates has been authenticated by archaeological excavation carried out in Port Royal in Jamaica once the pirate capital. One third of the buildings in this city were bars and taverns. On 7th June 1692,

17. Gdańsk, Motława. Fragment ryciny J.F. Schustera z 1770 r./ Gdańsk, the Motława River. A fragment of a drawing by J.F Schuster from 1770

Fajki gliniane znajdowane są niemal na wszystkich badanych przez archeologów wrakach żaglowców z XVII i XVIII wieku. Dla przykładu podamy, że przedmioty te odkryto na (w nawiasie rok zatonięcia): zatopionym w bitwie pod Oliwą szwedzkim okręcie „Solen” (1627), szwedzkim okręcie królewskim „Wasa” (1628), we wrakach hiszpańskiej „Srebrnej Floty” (1715), holenderskim „Slot ter Hooge” (1724), na dwóch statkach Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej – „Vliegend Hert” i „Anna Catharina” (1735), duńskim „Wendela” (1735) oraz francuskim „Machault” (1760). Na tym ostatnim, oprócz występujących na pozostałych wrakach jednorodnych fajek glinia-

this Caribbean Sodom and Gomorrah sank under water in a few minutes.

Tens of thousands of items, among them several thousand pipes!, were discovered during the archaeological excavations of the site.

Clay pipes are found on almost all XVII and XVIII century sailing ship wrecks explored by archeologists. Such artefacts were, for example, collected from the Swedish 'Solen' (sunk in the battle of Oliwa in 1627), the Royal Swedish sailing ship the 'Wasa' (1628), the Spanish wreck the 'Silver Fleet' (1715) the Dutch 'Slot ter Hooge' (1724), two sailing ships which belonged to the East India Company – 'Vliegend Hert' and 'Anna

18. Hel, rybacy. Rycina z 1862 r. według F. Huhna / Hel, fishermen in an illustration from 1862, according to F. Huhne

19. Fragment mapy Christopha Weigla z 1730 r./ A fragment of Christoph Weigel's map from 1730

nych, były również piękne gliniane lulki, czyli główki fajek typu złożonego, do których wkładano osobny, zwykle drewniany cybuch (fot. 16).

W polskiej flocie Zygmunta III (król Polski od 1587 do 1632 r.) na rozpowszechnienie zwyczaju palenia tytoniu wśród polskiej i kaszubskiej części załogi nie miały wpływ wywierały fajczarskie obyczaje różnorodnej pod względem narodowościowym obsady okrętów. Na polecenie króla werbowano bowiem na polskie okręty również Holendrów, Szkotów, Anglików i Duńczyków. Prości marynarze rekrutowali się zwykle z kaszub-

Catherina' (1735), the Danish 'Wendela' (1735) and the French 'Machault' (1760). The date in brackets is when the ship sank.

On board the latter, apart from homogeneous pipes, (which were also found on the other ships), 'lulka' - pipe bowls of complex pipes into which wooden stems were inserted were discovered (photo 16).

In the Polish fleet of Sigismund III (King of Poland from 1587 to 1632) the smoking habits of ethnically diverse crews influenced the smoking patterns of its Polish and Kashu-

skich rybaków i zbiegłych flisaków pańszczyźnianych. Ci drudzy mieli za sobą długą fajczarską tradycję. Scenkę rodzajową z życia polskich flisaków uwiecznił J. F. Schuster na rycinie „Polskie statki na Motławie u ujścia kanału Raduni” (1770). Widać na niej wiślanych wodniaków palących fajki typu jednorodnego i warzących strawę na ognisku roznieconym na nabrzeżu (fot. 17). W tym miejscu, mimo rygorystycznych prze-

bian members. As Dutch, Danes, Scots and Englishmen were all recruited as sailors with the full approval of the Polish king.

Simple fishermen from Kashubian, together with rafters who had escaped serfdom, had a long tradition of smoking. A typical scene from the life of Polish rafters was immortalized by J. F. Schuster in the drawing 'Polish ships on the Motława at the mouth of the Radunia Canal' (1770). It depicts Vistula raft-

ers smoking homogenous pipes while cooking food on a fire kindled at the wharf (photo 17). There, despite the stringent fire safety regulations in force at the port seamen were allowed to light a fire and smoke tobacco. In other places in the city and port which contained flammable materials smoking was forbidden. Such places included Wyspa Spichrzów, the wood and peat yards as well as warehouses. This continued even after the liberalization of the smoking regulations in Gdańsk which took place in 1846.

A strange event connected with the Vistula rafters and a pipe happened centuries ago. It is worth remembering.

Few people know that a long time ago pipes were used by physicians, healers and various quacks to give smoke enemas. A widely discussed case which occurred in Warsaw during the reign of Stanisław August Poniatowski (the king of Poland from

20. Fragment obrazu Jana Steena (1626 – 1679) / A fragment of Jan Steen's picture

21. Fajki gliniane często noszono zatknięte w kapeluszu / Clay pipes were often stuck in hats

22. Stary żeglarz palący fajką glinianą. Niemiecka rycinia z I poł. XIX wieku / An old seaman smoking a clay pipe. A German drawing from the first part of the nineteenth century

pisów przeciwpożarowych obowiązujących w porcie gdańskim, zezwalano na rozpalanie ognia i palenie tytoniu. W innych miejscach miasta i portu, takich jak Wyspa Spichrzów, place drzewne i torfowe oraz w składach materiałów łatwopalnych, palenie tytoniu było zakazane. Nawet po liberalizacji przepisów z 1846 roku, dotyczących palenia tytoniu na terenie Gdańska.

Z wiślanymi flisakami i fajką w roli głównej związane jest przedziwne zdarzenie sprzed paru wieków. Warto je przypomnieć.

Mało kto wie, że w dawnych czasach fajki używane były przez medyków, znachorów i różnych konowatów do aplikowania enemy dymowej (lewatywy). Jak dalece skutecznej, pokazuje przypadek, o którym głośno było w Warszawie za czasów panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego (król

1764 to 1795) shows how effective that method proved to be.

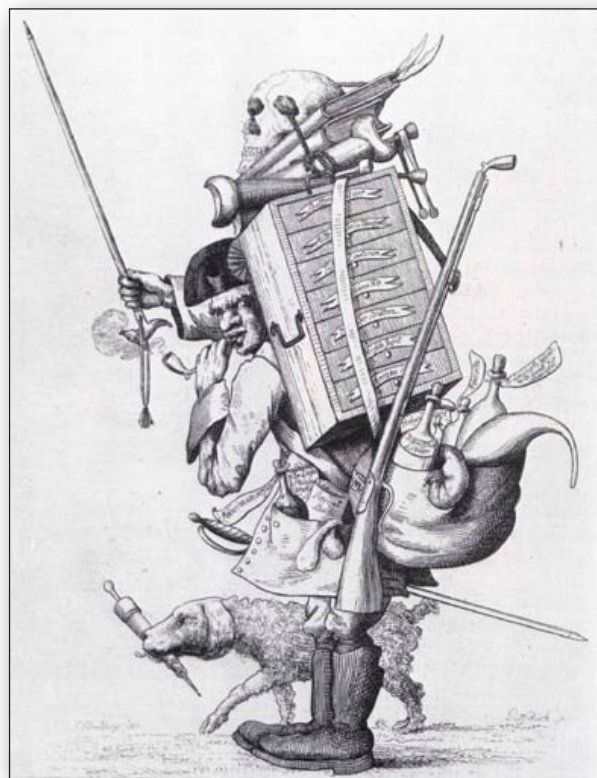
And so it happened that some rafters were sailing down the River Vistula when they noticed a drowning man. Despite the fact that he had drowned in front of their eyes, the rafters still tried to get him out of the water for half an hour. When they finally managed to do it, it seemed that it was too late. The king's physician happened to be nearby so he immediately started to try and revive the man. He tried pouring various potions into his mouth, covering him with hot sand or rubbing him with a brush, etc but all was in vain. He wouldn't give up and made yet another attempt. He took out his leather pouch with tobacco, filled a pipe, lit it and gave the man a smoked endema. Then the impossible became possible, the patient revived, and it

Polski od 1764 do 1795 r.). A było to tak. Płynący po Wiśle flisacy zauważyli tonącego w jej nurtach człowieka. Mimo, że nie-szczęśnik utonął na ich oczach, flisacy przez pół godziny próbowali wydobyć topielca. Gdy wreszcie go wyłowiono, wydawało się, że na ratunek jest już za późno. Szczęśliwie, niedaleko miejsca zdarzenia znajdował się nadworny cyrulik króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, który natychmiast przystąpił do akcji. Przez dwie godziny próbował ożywić topielca, wlewając mu w usta różne mikstury, okładając gorącym piaskiem, nacierając szczotką itp. Wszystko nadaremnie. Nie dając za wygraną cyrulik zastosował jeszcze jedną próbę. Sięgnął do skórzanego woreczka pełnego tytoniu, napełnił fajkę, zapalił i zrobił topielcowi lewatywę dymną. I wtedy stało się to, co wydaje się niemożliwe. Pacjent ożył i niebawem odzyskał siły. Nieprawdopodobne? A jednak prawdziwe. Cyrulik nazywał się imię Vidazy, a skuteczność opisanej metody potwierdzili licznie zgromadzeni świadkowie niecodziennego zabiegu.

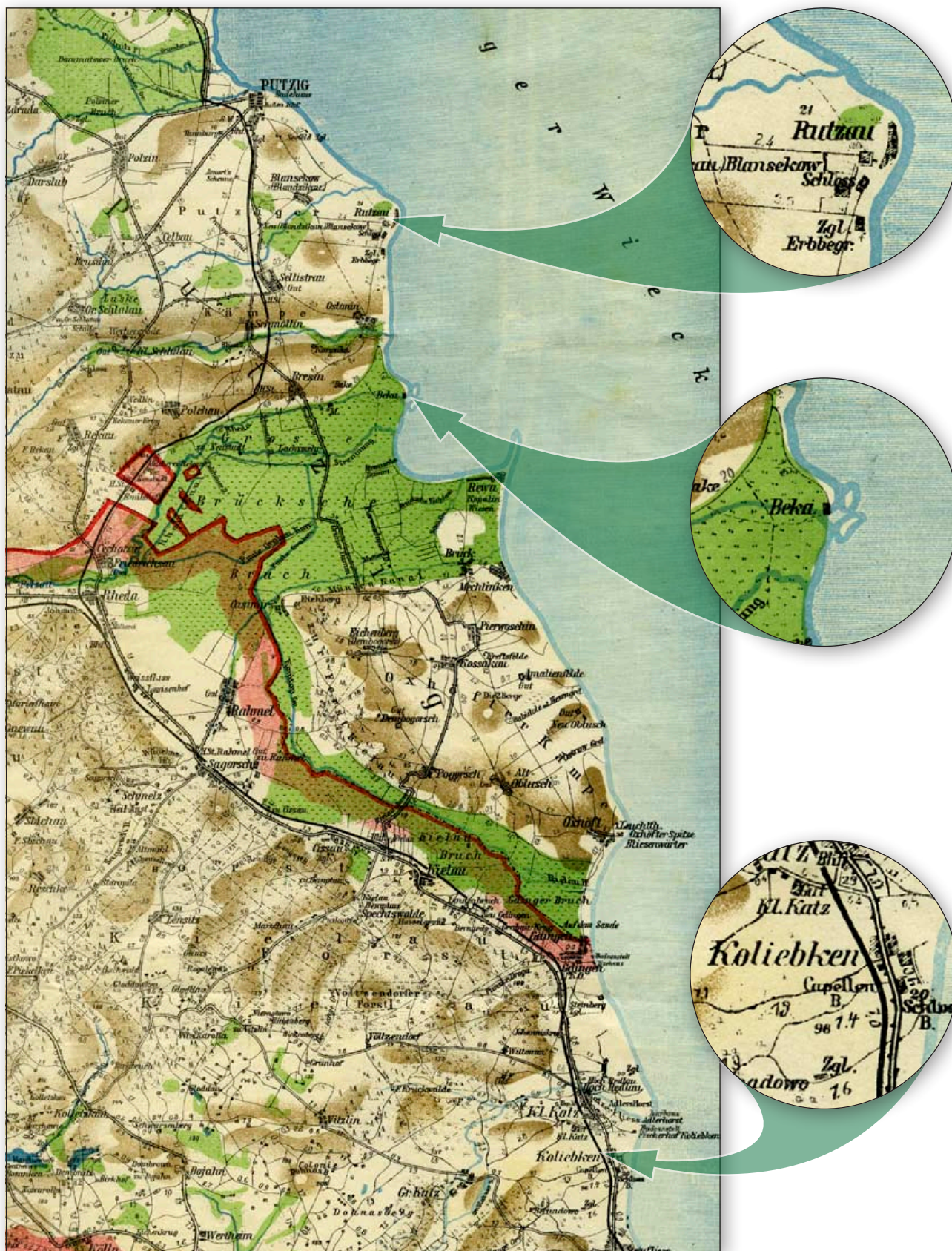
Podobnie jak żeglarze, także flisacy nie mieli żadnych kłopotów z zaopatrzeniem w fajki i tytoń, gdyż towary te często przewożono na ich jednostkach. Z tym, że z głębi Polski do Gdańska dostarczano gliniane lulki oraz tytoń krajowy, a w górę Wisły tytoń importowany i jednorodny fajki gliniane. Znalezione na terenie Gdańska i Pomorza Wschodniego fragmenty takich fajek umożliwiły nam poznanie ich różnorodności i bogactwa form. Być może dzięki temu uda się zainteresować szersze grono Czytelników pięknem tych przedmiotów, bo tak naprawdę w naszym kraju o istnieniu fajek glinianych wciąż wiedzą tylko nieliczni.

didn't take him long to recover completely. Unbelievable? Yet, it is true. The physician's name was Vidazy, and many people testified to the effectiveness of his method.

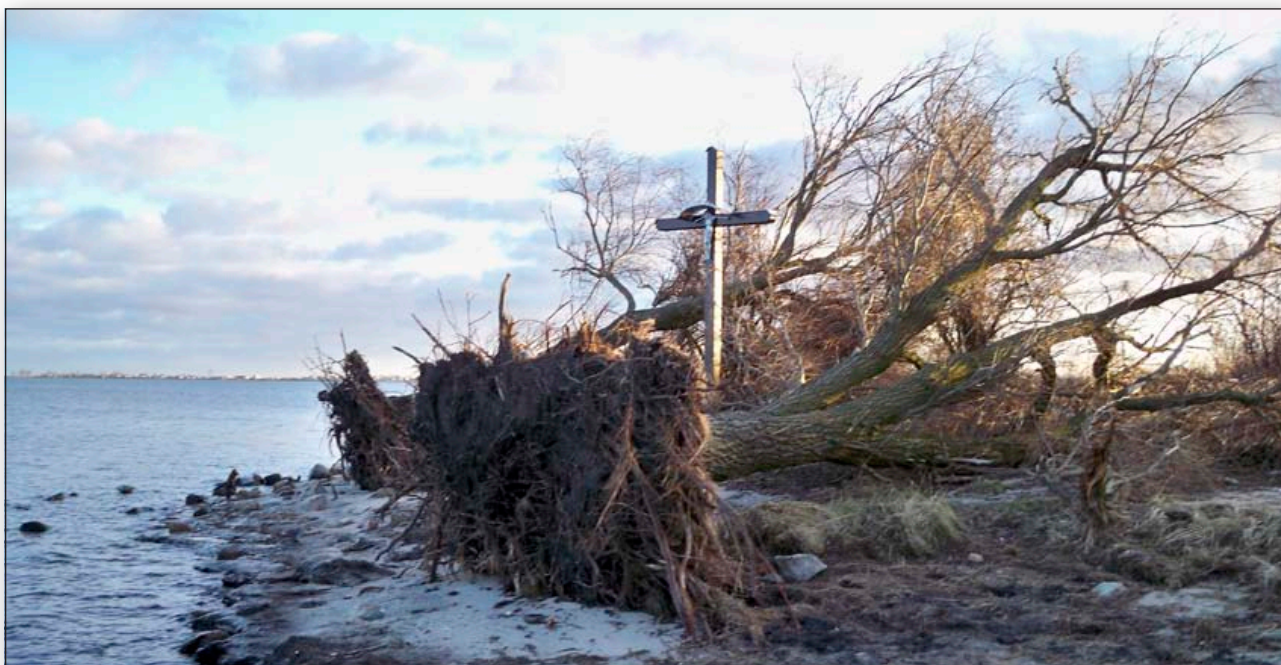
As with sailors, rafters had very easy access to both tobacco and pipes because they transported these goods. Clay pipes of a complex type and domestic tobacco were brought to Gdańsk from central Poland and homogeneous clay pipes together with imported tobacco were taken upstream. Fragments of such pipes were found in Gdansk and Eastern Pomerania which has enabled us to explore their diversity. Perhaps our readers will be interested in the beauty of these objects because there are sadly only a few people in our country who know about their existence.

23. Karykatura medyka z końca XVIII wieku, według Ch. J. Oldendorpa / Caricature of a doctor from the late eighteenth century, according to Ch. J. Oldendorp

24. Rzucewo, Beka (pow. Puck) i Kolibki (Gdynia) na mapie z początku XX w./ Rzucewo, Beka (near Puck) and Kolibki (Gdynia) on a map from the early twentieth century

25. Beka po jesiennym sztormie 2009 r. / Beka after an autumn storm in 2009

ZNALAZISKA Z OSADY PORTOWEJ W BECE

Między Gdynią a Puckiem tuż przy brzegu zatoki stoi samotny, drewniany krzyż. Nie niszczą go fale wzburzonego morza, omijają wichry i burze. Choć późną jesienią 2009 roku potężny sztorm wyrwał z korzeniami dwa ogromne drzewa rosnące po jego bokach, krzyż pozostał nienaruszony (fot. 25). Widoczny z daleka stanowi pamiątkę po starej osadzie portowej i rybackiej o nazwie Beka, którą pół wieku temu całkowicie strawił wielki pożar.

Przez kilka stuleci znajdowało się tam miejsce składowania, obróbki i przeładunku drewna spławianego rzeką Redą. Przyływały po nie żaglowce, transportując najczęściej do Gdańska. Jak odnotował w 1773 roku pruski urzędnik, Beka należąca do dóbr rzu-

THE FINDS FROM A PORT SETTLEMENT ONCE CALLED BEKA

Between Gdynia and Puck, close to the shore of the Bay of Gdańsk, there is a solitary wooden cross. It has never been destroyed by the waves of the rough sea and it has also been immune to the gales and storms that blow. In late autumn 2009, a raging storm uprooted two huge trees growing on both sides of the cross, however it remained untouched (photo 25). The cross can be seen from a distance and it was erected to commemorate an old fishing settlement once called Beka which was consumed by fire half a century ago.

There used to be a timber stockpile here, a place where timber, which was floated

cewskich wojewody pomorskiego, hrabiego Ignacego Przebendowskiego, miała wtedy 27 mieszkańców. Składała się z czterech chat i karczmy prowadzonej przez Carla Friedricha, w której można było napić się gorzałki i piwa warzonego w pobliskim Ośtoninie. Do zadań karczmarza należał też nadzór nad spalwanym i składowanym w Bece drewnem. Od 1920 roku, gdy po 148 latach pruskiego panowania Pomorze Wschodnie wróciło do Polski, sporą atrakcją dla turystów stanowiła kilkusetmetrowej długości wąska, piaszczysta wyspa przy osadzie. Wprawdzie bardziej użyteczna dla wygrzewających się w słońcu fok i ptactwa wodnego niż dla ludzi, znana była jako jedyna wyspa morska II Rzeczypospolitej.

Nie wiadomo co sprawia, że dawna osada ma szczególnie liczne grono miłośników, w najdrobniejszych szczegółach zgłębiających dzieje Beki. Poznaliśmy wielu z nich, ale ponad wszelką wątpliwość nikt nie poświęca osadzie tyle czasu, co Ludwik Bach,

down the Reda river. underwent processing and handling and later was taken by sailing ships to Gdansk. In 1773, a Prussian official recorded that Beka, which belonged to the Pomeranian governor Ignacy Przebendowski, was inhabited by 27 settlers. It consisted of four huts and an inn (run by Carl Fridrich), where one could drink beer brewed in nearby Ośtonin. The innkeeper was also in charge of the stored timber. Poland regained East Pomerania (after 148 years of Prussian rule) in 1920 and a narrow, sandy, few-hundred-meter long island situated close to the settlement became a considerable tourist attraction. Although it was more often used by birds and seals basking in the sun than by people, it was known as the only island of the II Republic of Poland.

Nobody knows why this old hamlet has such a numerous circle of enthusiasts who research its history so thoroughly. One of them, in particular, stands out. He is Ludwik

Bach, the director of the Local Cultural Centre in Rumia who devotes all his free time to studying the area. He has allotted one of the rooms in the Centre for a permanent historical exhibition and many of the exhibits come from Beka.

For many years Ludwik Bach has cycled to Beka whenever he has some free time. He puts on his waders and wading in the shallow water looks for amber and souvenirs from the past. He often finds something interesting thanks to the waves which

26. Ośtonino (pow. Puck), w oddali Beka, 1989 r. / Ośtonino (near Puck), with Beka in the distance, 1989

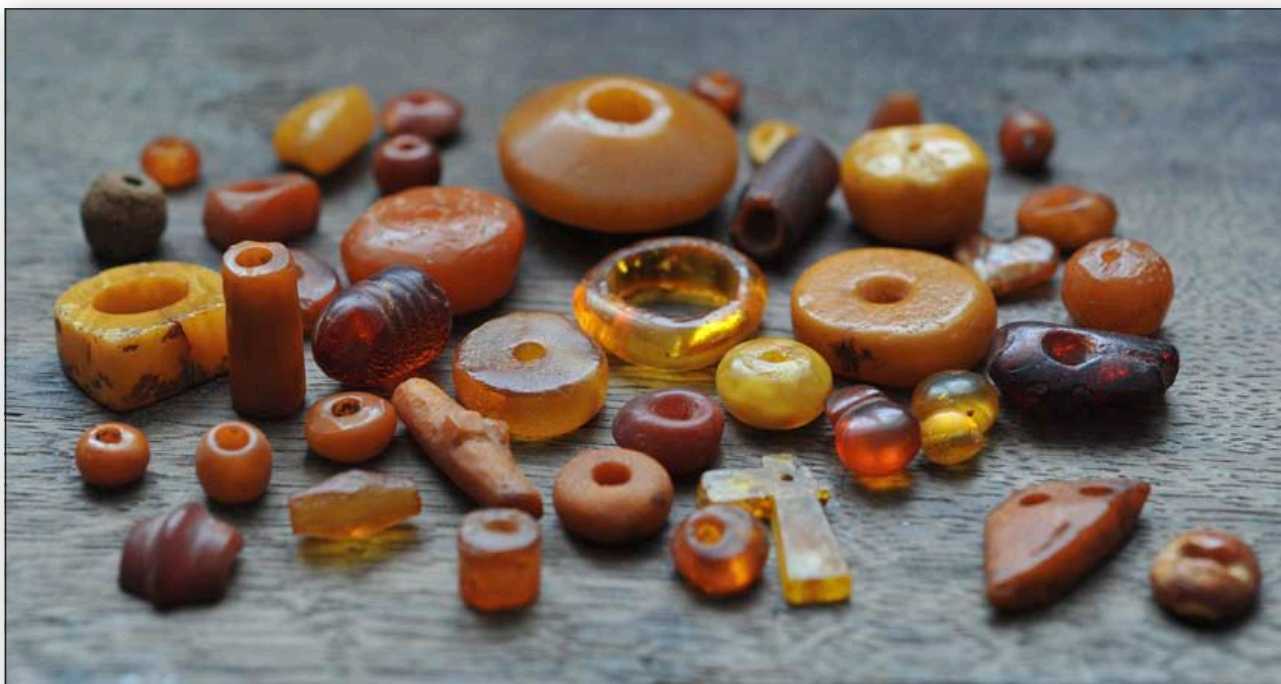
27. Ludwik Bach i jego znaleziska z okolic Beki / Ludwik Bach and his findings from the Beka area

dyrektor Miejskiego Domu Kultury w Rumi. W zarządzanej przez niego placówce jedno z pomieszczeń przeznaczył na stałą ekspozycję historyczną, w której nie zabrakło również zabytków z Beki.

Od wielu lat Ludwik Bach w każdy wolny dzień wsiada na rower i po dwudziestu minutach dojeżdża do Beki. Wkłada wodery (wodoszczelne butospodnie) i brnąc w płytkiej wodzie szuka na jej dnie bursztynu i różnych pamiątek przeszłości. Dzięki falom morskim, przenoszącym zalegające na dnie zatoki przedmioty, często znajduje coś ciekawego. Jeżeli woda jest spokojna, doskonale widać na dnie każdy drobiazg. Gdy faluje, poszukiwania są mocno utrudnione. Do tej pory udało mu się zebrać imponującą kolekcję

move objects lying on the bottom of the sea bed. If the water is calm every item is perfectly visible. When it ripples, the search is hindered. So far he has managed to collect an impressive collection of amber pieces and a significant number of homegeneous clay pipe fragments dating from XVII – XIX centuries which really fire the imagination. Among these pipe artefacts are those which were probably smoked in the days of yore by Kashubian fishermen, seamen, Beka's inhabitants and peasants floating timber from the Pomeranian woods down the Reda river.

Admiring Mr Bach's collection, we can examine some exquisite pieces of amber in an exceptional range of colours and shapes. In some of them you can make out either a tiny insect or a fragment of a pre – historic plant trapped there 40-50 million years ago.

28. Dawne wyroby bursztynowe wyłowione w pobliżu Beki / Ancient amber artefacts fished out of the sea near Beka

bursztynów oraz znaczną ilość fragmentów jednorodnych fajek glinianych z XVII-XIX w., które szczególnie rozbudzają wyobraźnię. Wśród znalezionych tam fajczarskich artefaktów są zapewne fajki używane ongiś przez kaszubskich rybaków, marynarzy, mieszkańców Beki i chłopów spławiających Redą drewno z pomorskich lasów.

Podczas spotkania z panem Ludwikiem, który zechciał pokazać nam swoje zbiory, mamy najpierw okazję podziwiać wspaniałe bursztyny o niebywalej gamie barw i kształtów. W niektórych bryłkach można dojrzeć zastygłego 40-50 milionów lat temu niewielkiego owada lub fragment archaicznej roślinki. Dla nas szczególnie interesujące są zrobione przed setkami czy tysiącami lat bursztynowe paciorki, amulety, obrączki i inne drobne kobiece ozdoby (fot. 28). Niektóre z nich mogły być wykonane w słynnej rzucewskiej osa-

The most interesting for us are the amber beads, amulets, wedding rings and other women's ornaments made hundreds or even thousands of years ago (photo 28). Some of them might have been produced in the famous Rzucevian seal hunters' settlement which dates from the III and II millennium B. C

After this beautiful collection of amber goods, we can see the awaited pipes.

'I happened to find almost two thousand fragments of clay pipes near the former settlement of Beka', says Ludwik Bach. 'In terms of quantity it is a really huge collection. Unfortunately, there are only several dozen of complete pipe bowls. There are only several dozen whole pipe bowls or their fragments. In addition, there are a good many decorated and signed stems. The rest constitutes smaller or bigger pieces of smooth, white mouthpieces, deprived of any ornaments or inscriptions.

We have carefully examined the most interesting artefacts from the XVII and XVIII

dzie łowców fok, datowanej na III i II tysiąclecie p. n. e.

Po chwili, w tej bursztynowej scenerii, pojawiają się wyczekiwane fajeczki.

– Przy dawnej osadzie Beka udało mi się znaleźć prawie dwa tysiące fragmentów fajek glinianych – opowiada Ludwik Bach. – To rzeczywiście ilościowo ogromny zbiór. Tyle, że całych fajkowych główek i ich fragmentów jest tylko kilkadziesiąt. Do tego sporo ozdobnych i sygnowanych cybuchów. A cała reszta

30. Sir Walter Raleigh na dziewiętnastowiecznej rycinie / Sir Walter Raleigh in a nineteenth-century drawing

29. Fajki typu „Sir Walter Raleigh/Jonas” odkryte w Bece / A 'Sir Walter Raleigh/Jonas' type pipes discovered in Beka

centuries. There are only two complete decorative pipe bowls, often defined in Dutch literature as a 'Sir Walter Raleigh/Jonaspip' (photo 29). This pipe was especially cherished by seamen and its production began in Amsterdam around 1630. They also made them in Gouda and other Dutch centres of clay pipe production. Such pipes were usually decorated with the motif of a whale or a crocodile with an open mouth turned towards the face of a man with a pointed beard. For many years it was believed to have been the image of Sir Walter Raleigh, an English sailor and a royal favourite of Queen Elizabeth I, sentenced to death by her successor James I and beheaded in 1618 (photo 30). It was not until they found this sort of pipe with inscriptions on their stems saying 'JONAS ANNO 1632' and 'JONAS 1633' that some researchers came to the conclusion that it was a portrait of the biblical Jonah (Jonas in Dutch) being swallowed by a whale (photo 32). In such a way a pipe manufac-

to mniejsze lub większe kawałki gładkich białych rurek bez ornamentów i napisów.

Przeglądamy ciekawsze fajczarskie artefakty z XVII i XVIII wieku. Są wśród nich tylko dwie całe ozdobne fajkowe główki, określane w holenderskiej literaturze jako „Sir Walter Raleigh/Jonaspijp” (fot. 29). Tę ulubioną przez marynarzy fajkę glinianą zaczęto wyrabiać w Amsterdamie około 1630 roku. Wytwarzano ją także w Goudzie i innych holenderskich ośrodkach produkcji fajek glinianych. Motywem najczęściej występującym na cybuchach tych fajek jest wieloryb albo krokodyl z otwartą paszczą skierowaną w stronę twarzy wąsatego mężczyzny ze spiczastą bródką. Przez wiele lat zgodnie uważano, że jest to wizerunek Sir Waltera Raleigh’a, angielskiego żeglarza i ulubieńca Elżbiety I, skazanego na śmierć przez jej następcę Jakuba I, i ściętego w 1618 roku (fot. 30). Dopiero po odnalezieniu tego typu fajek z widniejącym na cybuchu napisem „JONAS ANNO 1632” i „JONAS 1633” część badaczy doszła do wniosku, że jest to biblijny Jonasz (po holendersku Jonah) połykany przez wieloryba (fot. 32). W taki sposób jakiś wytwórca fajek o nazwisku Jonas mógł przedstawić swojego biblijnego patrona. Tyle tylko, że na niektórych fajkach mężczyzna z bródką ma modny wtedy wśród marynarzy kolczyk w uchu, co w tym przypadku bardziej pasuje do żeglarza Sir Waltera Raleigh’a niż do proroka Jonasz (fot. 31).

Jeżeli chodzi o datowanie „Jonasów” z Beki, to mniejsza fajka wykonana została w Amsterdamie ok. 1630/1640 roku (wysokość 34 mm, sygnowana różą pod koroną

31. Sir Walter Raleigh/Jonas (Jonasz) z kolczykiem w uchu. (Kess Fass, PKN nr. 58) / Sir Walter Raleigh/Jonas (Jonah) with an earring in his ear. (Kess Fass, PKN no. 58)

turer who bore the name Jonas might have presented his biblical patron. This appears to tally except for the fact that on some of the pipes the man with the beard has an earring in his ear, which in this case, suits the image of the sailor Sir Water Raleigh rather than the prophet Jonah (photo 31).

When it comes to dating two of the pipes from Beka, the smaller was made in 1630/1640 in Amsterdam (inscribed with

32. Biblijny Jonasz na szesnastowiecznej rycinie anonimowego autora / A biblical Jonah as illustrated by a sixteenth-century anonymous author

i literami EB – zob. str. 88/89), a większa prawdopodobnie w Goudzie w ostatnim ćwierćwieczu siedemnastego stulecia (nie-sygnowana, wysokość 39 mm). Wśród fragmentów fajek z dawnej osady, które posiadają znaki wytwórców, napisy oraz wyróżniki typologiczne pozwalające na identyfikację tych zabytków, zdecydowanie przeważają wyroby holenderskie. Jest trochę fajek angielskich oraz niemieckich i tylko jeden fragment dziewiętnastowiecznej fajki glinianej typu złożonego.

Na zakończenie tego rozdziału trzeba podkreślić, że wyjątkowa wartość materiału zgromadzonego przez Ludwika Bacha polega na tym, że wszystkie artefakty fajczarskie zostały pozyskane w jednym miejscu, przy dawnej osadzie portowej w Bece.

a rose under the crown and the letter EB, height 34 mm, refer to page 88/89) and the bigger was made in the last quarter of the XVII century (unsigned, height 39 mm, probably Gouda). Among the pieces of pipes from the old settlement, which have manufacturers marks, inscriptions, and characteristic features allowing for the identification of these antiques, there are beautiful examples which definitely outweigh the comparable ones from the Netherlands. There are a few English pipes and some German ones, but only a fragment of the nineteenth century clay pipe which is of a complex type.

At the end of this chapter, it should be emphasized that the material gathered by Ludwik Bach is of unique value and that all of his pipe artifacts have been found close to the old village of Beka.

33. Najpopularniejsze wśród marynarzy siedemnastowieczne fajki ozdobne typu „Sir Walter Raleigh/Jonas” produkowane były w Amsterdamie od około 1630 r. / A seventeenth – century 'Sir Walter Raleigh/Jonas' – was a decorated pipe produced in Amsterdam from about 1630. It was a seaman's most popular pipe

34. Widok z Beka na Cypel Rzucewski, 2007 r. / The view from Beka of the Rzucewo promontory, 2007

FAJKI Z NADMORSKICH POSIADŁOŚCI KRÓLA JANA

W należącej do województwa pomorskiego wsi Rzucewo, na wysokiej skarpie opadającej do Zatoki Puckiej, znajduje się otoczony starodrzewem malowniczy, neogotycki pałac. Został zbudowany w latach 1840-1845 dla generała pruskiego von Belowa, według projektu słynnego architekta Friedricha Augusta Stülera.

PIPES FROM THE SEASIDE MANSION OF KING JAN

In the Pomeranian village of Rzucewo there is a picturesque Neo-Gothic palace surrounded by old trees standing on a high escarpment falling into the Gulf of Puck. It was built between 1840 -1845 for a Prussian general called von Below, according to a design made by the famous architect Friedrich August Stüler.

35. Pałac w Rzucewie (pow. Puck) na początku lat 90. XX w. / Rzucewo Palace (near Puck) in the early 1990s

Dobra rzucewskie od 1676 do 1681 roku znajdowały się w posiadaniu Radziwiłłów, a od roku 1685 należały do Jana III Sobieskiego (król Polski od 1674 do 1696 r.), pogromcy Turków pod Wiedniem. Po jego śmierci majątek odziedziczyła królowa Maria Kazimiera, później synowie. Rezydencja zbudowana na początku XVII wieku usytuowana była nieco dalej niż istniejący obecnie pałac. Miał to być, jak czytamy w „Przewodniku po polskim wybrzeżu”, J. Stański (1926 r.): „Dwór naprawdę po królewsku przyozdobiony, a obcy ambasadorowie, przybywający tu z pocztami swych orszaków, nie mogli mu się nachwalić, okolica zaś cała cieszyła się różnymi przywilejami króla”.

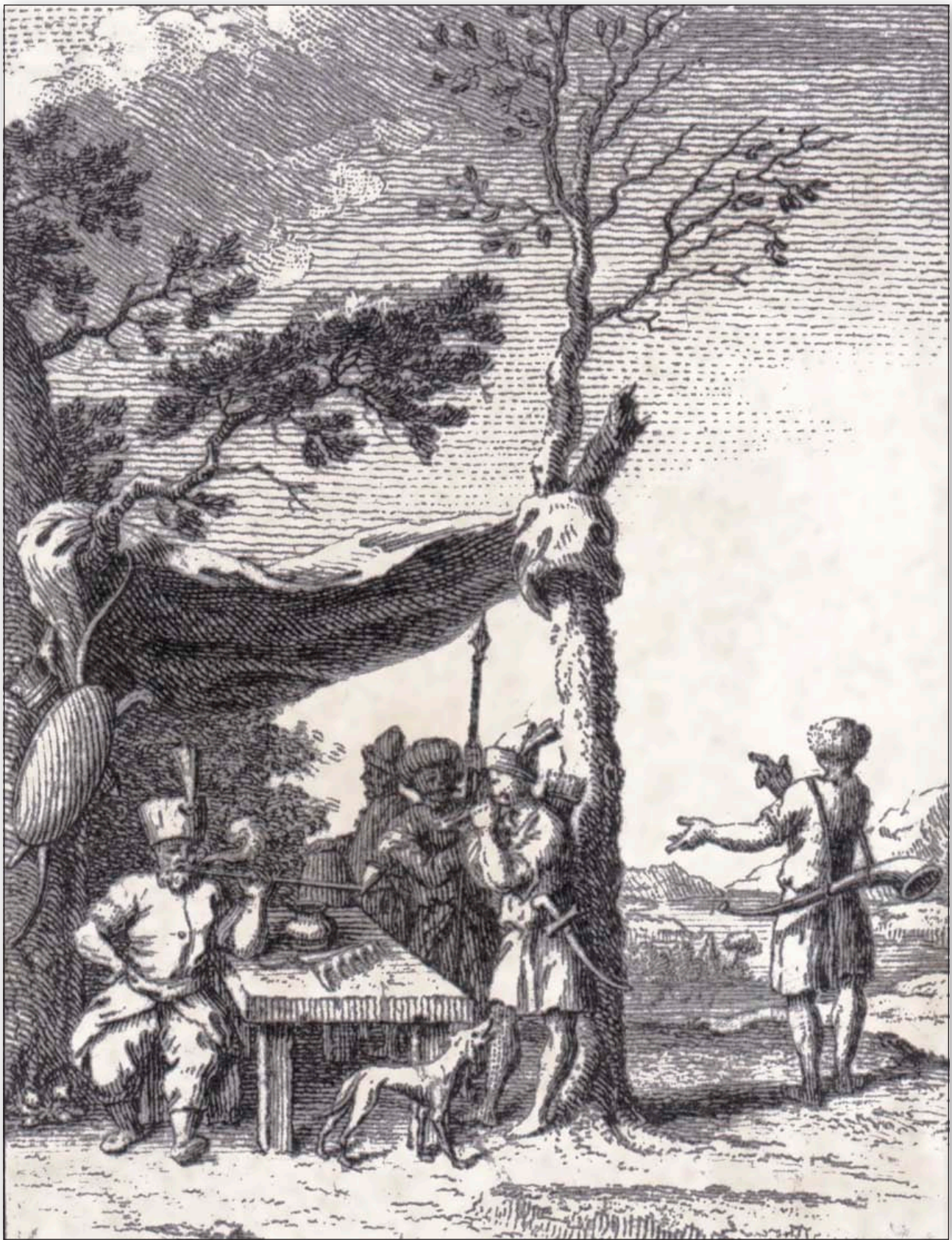
Wyobrazić sobie możemy salony z kosztownymi posadzkami, wspaniałymi obiciami

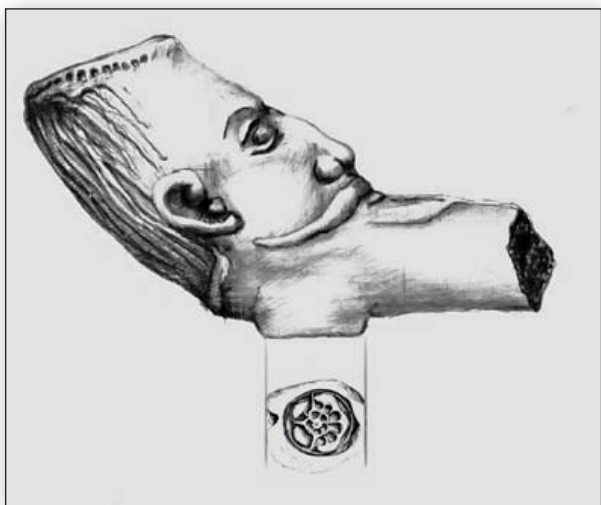
36. Jan III Sobieski, rys./drawn by Katarzyna Manikowska

This Rzucevian estate had been in the possession of the Radziwiłł family from 1676 till 1681, and from 1685 it belonged to King Jan III Sobieski who was the Polish ruler from 1674 to 1696 and who was also the conqueror of the Turks at Vienna. After his death Queen Maria Kazimiera, inherited the property and after her death it was inherited by her sons. The residence was built in the early seventeenth century and was situated a bit further on from the current palace. It was to be, as we can read in the 'Guide to the Polish Coast' by J. Stański (1926): 'a manor house adorned with really royal splendour and foreign ambassadors, coming here with their retinues, could not stop praising it, and the whole neighbourhood enjoyed various privileges of the king'.

We can imagine the sitting rooms with expensive floors, magnificent tapestries and elegant furniture. And within that setting King John resting by the fireplace in his Sarmatian attire, smoking his afternoon pipe for he was a lover of the fine art of smoking and he held pipes in high esteem. He would give them as presents to his subjects as tokens of gratitude for their services and they, knowing their king's passion for pipes reciprocated the gesture with similar gifts. A good example is the gift of hetman Joseph Słuska who in 1695 gave the king, 'a pipe stem with a Turkish Lulka (a complex type of pipe – authors note), and the tobacco for it. Julian Maliniak recalls an interesting story from the times of the siege of Vienna (1683) in his book 'Tobacco in Old Poland' 1932: At noon, Sobieski and his son were invited by Starhemberg. The king went in

37. Scena z czasów Sobieskiego na rycinie A. Zingga z końca XVIII w. / A scene from Sobieski's time in a drawing by A. Zingga, from the late eighteenth century

38. Fajka typu „Sir Walter Raleigh/Jonas”, Amsterdam ok. 1630/1640 r. / 'Sir Walter Raleigh/Jonas' type pipe, Amsterdam – dated between 1630/1640

i najwytworniejszymi meblami. A wśród tego otoczenia odpoczywającego przy kominku króla Jana w sarmackim stroju, palącego poobiednią fajeczkę. Był bowiem król Sobieski miłośnikiem szlachetnej sztuki palenia tytoniu, a fajki darzył wielką estymą. Miał zwyczaj obdarowywać nimi swoich poddanych w wyrazie wdzięczności za spełnione usługi. Ci zaś, znając fajczarskie zamiłowania monarchy, odwzajemniali się podobnymi prezentami. Przykładem dar hetmana Józefa

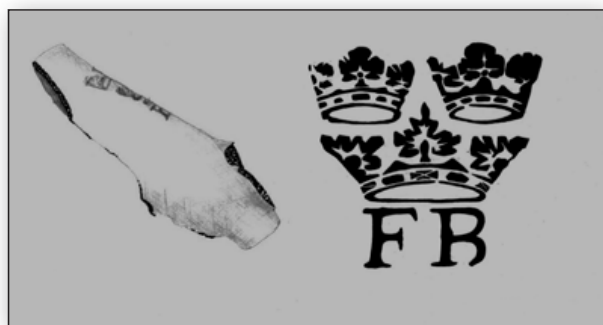
a covered carriage. At Starhemberg's the Town Council and the judges were introduced to him. The ceremonial banquet was not yet finished when a false rumour spread that the enemy was approaching Vienna again. The king sent: Jablonowski, Lubomirski and Rzewuski to check this information. However, when they did not return for a long time, Sobieski followed them failing to smoke his after-dinner pipe leaving it on the table. It was soon found out that the message was a false alarm and the king returned to smoke the pipe. When Starhemberg was giving it to him, Sobieski said, 'I captured a large pipe in Kara Mustafa's camp, and since the Turks are not coming to collect it, I want you to keep it in remembrance of the hospitality with which you are entertaining me'. In this way Starhemberg took possession of Sobieski's pipe, which he later gave to the magistrate of Vienna'.

Almost three hundred years after the death of the king, archeologists arrived at Rzucewo seeking traces of Jan Sobieski's residence. Between 1987 – 1990, excava-

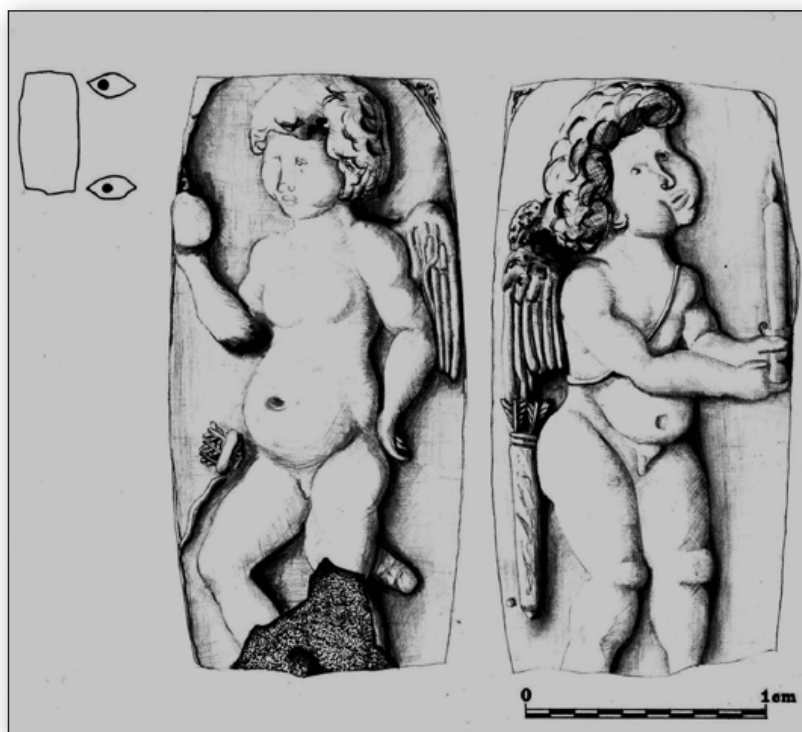

39. Prace wykopaliskowe w piwnicach rezydencji króla Sobieskiego w Rzucewie, 1989 r. / Excavations in the basement of the residence of King Jan Sobieski in Rzucewo, 1989

Słuski, który w 1695 roku podarował królowi „cybuch z lolką turecką (fajkę typu złożonego – przyp. autorów) i tytuniu do niego”. Ciekawą opowieść z czasów odsieczy wiedeńskiej (1683) przypomniał Julian Maliniak w książce „Tytoń w dawnej Polsce” (1932): „W południe Sobieskiego z synem zaprosił do siebie Starhemberg. Król pojechał przykrytym powozem. U Starhemberga przedstawiono mu radę i sędziów miejskich. Uroczysty bankiet nie skończył się jeszcze, gdy rozeszła się fałszywa pogłoska, że nieprzyjaciel znów zbliża się do Wiednia. Aby sprawdzić tę wiadomość, na rozkaz królewski pośpieszyli: Jabłonowski, Lubomirski i Rzewuski. Gdy jednak nie wracali przez dłuższy czas, Sobieski udał się za nimi, nie wypaliwszy, jak to zwykł był czynić, swej poobiedniej fajki, którą zostawił na stole. Przekonano się niebawem, że wiadomość o następujących Turkach jest nadaremny alarmem. Król powrócił więc, aby wypalić fajkę. Gdy graf Starhemberg mu ją podawał, Sobieski rzekł: – Zdobyłem w obozie

41. Część fajkowej główki, producent nieustalony / A fragment of a pipe bowl (unidentified manufacturer)

40. Gouda, fragment cybucha z pierwszego ćwierćwiecza osiemnastego wieku / A fragment of a pipe stem from Gouda dated at the first quarter of the eighteenth century

tion work was conducted both in the palace and park. The early seventeenth century foundations of the buildings were uncovered due to this (photo 39). During the surface exploration and the work in the basements which were buried in sand, nearly two hundred pieces of pipe were found among them were a dozen or so bowls or their parts; stems made up the rest.

Among the oldest pipes, the most beautiful specimen is a perfectly preserved 'Sir Walter Raleigh/Jonas' pipe bowl (height 34 mm) made in Amsterdam, probably in about 1630/1640 (photo 38). The most interesting fragment of a stem found in Rzucewo is decorated with two cupids and comes from a pipe which was produced in Gouda at the beginning of the eighteenth century (photo 40). A similar stem (but 2 cm longer) was also found in Gdańsk (pho-

42. Turcy w Toruniu (dawne miasto portowe) na rycinie nieznanego autora z 1841 r. / Turks in Toruń (the old port city), in a drawing by an unknown author from 1841

43. Herb Prus na fajce wykonanej w Rostin in Neumark (Rościn pow. Myślibórz), koniec XVIII w. / The Coat of Arms of Prussia on the pipe from Rostin in Neumark (Rościn near Myślibórz) late eighteenth century

Kara Mustafy dużą fajkę, ponieważ jednak Turcy nie przychodzą jej odebrać, zechciej więc pan przyjąć moją na pamiątkę tej gościnności, z jaką mnie podejmowałeś. W ten sposób fajka Sobieskiego została własnością Starhemberga, który podarował ją potem magistratowi wiedeńskiemu”.

Blisko trzysta lat po śmierci króla do Rzućewa przyjechali archeolodzy, poszukujący śladów dawnej siedziby Jana Sobieskiego. Prace wykopaliskowe na terenie zespołu pałacowo – parkowego prowadzono w latach 1987-1990. Podczas badań odsłonięto fundamenty zabudowy z początku XVII wieku (fot. 39). W zasypisku piwnic i podczas poszukiwań powierzchniowych znaleziono prawie dwieście fragmentów fajek, w tym tyl-

to 113). In Poland the only known fragment of a pipe which dates from the third quarter of the eighteenth century has three crowns and the letters 'FR' embossed on its bowl (photo 41). In Sweden, where it was probably made, it is considered to be unique. In the Swedish monograph of clay pipes 'Krit-pipor' (1985), written by Arne Akerhagen,

44. Lulka znaleziona w Rzućewie / A 'lulka' found in Rzućewo

ko kilkanaście główek lub ich części. Reszta to cybuchy.

Z najstarszych fajek najpiękniejszym okazem jest znakomicie zachowana główka fajki typu „Sir Walter Raleigh / Jonas” (wys. 34 mm), wykonana prawdopodobnie w Amsterdamie około 1630/1640 roku (fot. 38). Najciekawszy znaleziony w Rzucewie fragment cybuchy ozdobiony jest dwoma amorkami. To część fajki z Goudy wyprodukowanej na początku XVIII wieku (fot. 40). Dłuższy o około 2 cm fragment takiego cybuchy znaleziono również w Gdańsku (fot. 113). Na trzecie ćwierćwiecze osiemnastego wieku datowany jest jedyny znany w Polsce fragment fajki z wytłoczonymi na główce trzema koronami i literami „F R” (fot. 41). Również w Szwecji, gdzie prawdopodobnie zosta-

45. Okazała lulka znaleziona w Kolibkach (Gdynia) / An impressive 'lulka' found in Kolibki (Gdynia)

we can read that in spite of the progress in the research on clay pipes, neither the manufacturer of the pipes with this kind of decoration nor the meaning of the letters 'FR' has been identified as yet.

The most impressive (height 57 mm, mark: '21') pipe found in Rzucewo is decorated with the coat of arms of the Kingdom of Prussia (photo 43) and was manufactured in the famous homogeneous clay pipe factory in Rostin in Neumark (now Rościn, in the East Pomorskie province). It is at the top of the price list for pipes (1791) produced by this company and it is called a 'Wappenpfeiffen'.

Among the pipes discovered in Rzucewo, there is only one pipe bowl (height 40 mm)

46. Fragment fajki z Goudy. Warsztat Jana van Leeuwen, 1747 r.
/ A fragment of a Gouda pipe. The workshop of Jan van Leeuwen, 1747

ła wykonana, stanowi wyjątkową rzadkość. W szwedzkiej monografii fajek glinianych „Kritpipor” (1985) jej autor, Arne Akerhagen, już we wstępie podaje, że mimo postępu badań nad fajką glinianą nie udało się zidentyfikować wytwórcy fajek z tym zdobieniem ani wyjaśnić znaczenia liter „FR”.

Najbardziej okazała fajka (wys. 57 mm, sygnatura: „21”) znaleziona w Rzucewie ozdobiona jest herbem Królestwa Prus (fot. 43) i wykonana została w słynnej fabryce jednorodnych fajek glinianych w Rostin in Neumark (obecnie Rościn, woj. zachodniopomorskie).

of a complex type, dated, on the basis of similar artefacts discovered in Gdansk, in the last quarter of the seventeenth century (photo 44). It is therefore a pipe from the time of Sobieski, but perhaps too common to have been smoked by King Jan. There was a clay pipe of a complex type found in his second seaside estate Kolibki, (a district of Gdynia), which he would not have been too modest to smoke. It is one of the most impressive complex pipes found in Pomerania, and its artistry is best illustrated by the attached photo (photo 45).

Since 1685 there has been no trace of the old mansion which belonged to King Jan, and the present mansion was built only in the first half of the nineteenth century. In 1720, Rzucewo and Kolibki were acquired by Piotr Przebendowski, the governor of

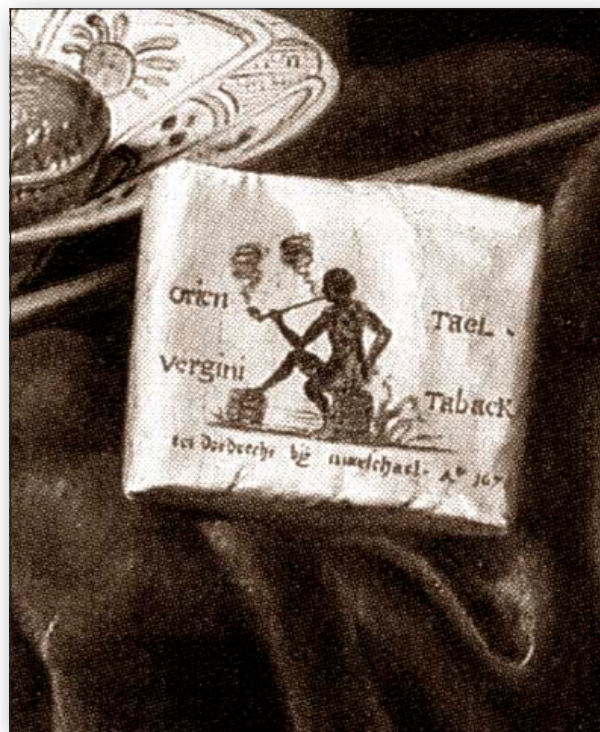

47. Herby Francji oraz Polski i Litwy / A Coat of Arms of France, Poland and Lithuania

W cenniku rościńskich fajek z 1791 r. ten rodzaj fajek występuje na pierwszym miejscu jako „Wappenpfeiffen”.

Wśród fajek pozyskanych w Rzućwie znajduje się tylko jedna główka fajki typu złożonego (wys. 40 mm), datowana na podstawie analogicznych artefaktów odkrytych w Gdańsku na ostatnie ćwierćwiecze siedemnastego wieku (fot. 44). Jest to więc lulka z czasów Sobieskiego, ale chyba zbyt pospolita, aby miał ją palić król Jan. Na pewno jednak, nawet dla tego władcy, nie była za skromna gliniana lulka znaleziona w drugiej nadmorskiej posiadłości Jana III Sobieskiego w Kolibkach (dzielnica Gdyni). Jest to jedna z najbardziej okazałych lulek odkrytych na Pomorzu (wys. 51 mm), a jej kunszt doskonale pokazuje załączone zdjęcie (fot. 45).

Po dawnej rezydencji, stanowiącej od 1685 roku własność króla Jana, nie pozostał żaden ślad, a obecny dwór został zbudowany dopiero w I poł. XIX stulecia. W 1720 r. Rzućewo i Kolibki nabył Piotr Przebendowski, wojewoda malborski. Z jego czasów pochodzi fragment fajkowej główki o wys. 50 mm, sygnowanej literą „D” (fot. 46 i 47). Wyprodukowana została w Goudzie przez Jana van Leeuwen. Z lewej strony, obok herbów Francji oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów – Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, znajduje się portret kobiety z napisem „MARIA JOS. DELPHINE” oraz fragment napisu, bez zachowanego wizerunku: „(LODEWI)K (DEL)PHIN”. Po prawej, portret Ludwika XV (król Francji od 1715 do 1774 roku) z napisem: „LODE(WIK) K. VRANK”. Prawdopodobnie fajka ta została wyprodukowana w 1747 r. dla upamiętnienia ślubu Ludwika Ferdynanda Burbona (1729 – 1765)

48. Paczka tytoniu na obrazie Huberta van Ravesteyn z 1670 r. / A package of tobacco in a painting by Hubert van Ravesteyn, 1670

Malbork. A fragment of a five centemetre high pipe bowl signed with the letter 'D' dates from his times (photo 46 and 47). It was made in Gouda by Jan van Leeuwen. On its left side, along with the arms of France and the Polish-Lithuanian Commonwealth – the Polish Kingdom and the Grand Duchy of Lithuania – there is a portrait of a woman with the inscription 'Maria Jos. Delphine' and another piece of inscription without any saved image: '(LODEWI)K (DEL)PHIN'. On its right side, there is a portrait of Louis XV (King of France from 1715 to 1774) with the inscription: 'LODE(WIK) K. VRANK'. It was probably produced in 1747 to commemorate the wedding of Louis Ferdinand de Bourbon (1729 – 1765) to Maria Josepha of Saxony (1731 – 1767), the daughter of Augustus III, Duke – elect of Saxony and King of Poland. Noting another Polish point, it

z Marią Józefą Wettyn (1731 – 1767), córką Augusta III, księcia-elekta Saksonii i Króla Polski. Zwracając uwagę na jeszcze jeden polski akcent warto przypomnieć, że Ludwik Ferdynand był synem Ludwika XV i Marii Leszczyńskiej (na brakującej części fajki znajdował się jej portret), córki polskiego króla Stanisława Leszczyńskiego. Można przypuszczać, że tak precyzyjne portrety młodej pary oraz rodziców Ludwika Ferdynanda wygrawerowane zostały w mosiężnej formie do produkcji fajek przez złotnika Dillisa van Oye z Goudy. Ten wyjątkowej urody eksponat bez wątpienia zasługuje na miano małego dzieła sztuki.

is worth remembering that Louis Ferdinand was the son of Louis XV and Marie Leszczyńska (and there used to be her portrait on the missing part of the pipe), the daughter of the Polish King Stanisław Leszczyński. It can be assumed that such precise portraits of the young couple and Louis Ferdinand's parents were engraved in a brass form for manufacturing pipes at the famous silversmith's Dillis van Oye in Gouda. This pipe bowl is indeed of exceptional beauty and without doubt deserves to be called a small work of art.

49. Kompozycja z osiemnastowiecznymi fajkami glinianymi, fot. Karol Kwiatkowski – Muzeum w Stargardzie / An arrangement of eighteenth-century clay pipes, photo Karol Kwiatkowski – Museum in Stargard (Pomerania)

50. Gdynia Orłowo

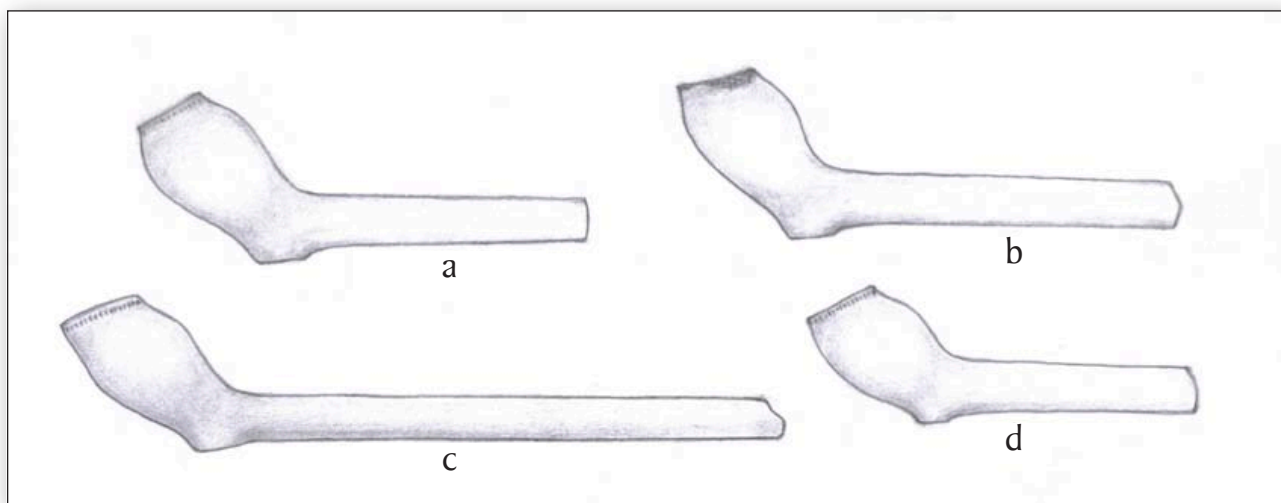
SŁOŃCE ZASZŁO W POŁUDNIE

28 listopada 1627 roku na redzie portu gdańskiego miała miejsce zwycięska bitwa floty polskiej nad eskadrą szwedzką. Bitwa ta była pierwszym na tak dużą skalę zwycięstwem polskiego oręcza na morzu i przeszła do historii jako bitwa pod Oliwą. Do najciekawszych momentów bitwy należała walka szwedzkiego „Solen” z polskim okrętem wiceadmiralskim o nazwie „Wodnik”. Mimo, że „Solen” był większy i lepiej uzbrojony od „Wodnika”, to właśnie polski okręt pierwszy przystąpił do ataku. Po wymianie strzałów armatnich doszło do szcze-

51. Bitwa pod Oliwą na rycinie F. Janssena z 1628 r. / The Battle of Oliwa (Gdańsk) in a drawing by F. Janssen from 1628

THE SUN SET AT NOON

On 28 November 1627, off the port of Gdansk, the Polish fleet fought a victorious battle against a Swedish sailing ship squadron. That battle was the first such large-scale victory for the Polish navy at sea and became known as the Battle of Oliwa. One of the most interesting moments of the battle was the struggle between the Swedish 'Solen' and the Polish vice-admiral's ship named 'Aquarius'. Although 'Solen' was bigger and better armed than 'Aquarius', it was the Polish warship which attacked first. After an exchange of shots the ships grap-

52. Fajki z „Solena”, a-c: wys. ok. 33 mm, d: 27 mm / Pipes from 'Solen', a-c: height circa 33 mm, d: 27 mm

pień okrętów i walki wręcz. Zmagania były niezwykle zacięte i długotrwałe. Kiedy jednak szala zwycięstwa przechyliła się na polską stronę, szyper z „Solena”, aby nie poddać okrętu, wrzucił zapalony wieńiec smołowy do komory prochowej. Nastąpił potężny wybuch, powodując zagładę szwedzkiej jednostki. Ocaleli tylko ci, którym w ostatniej chwili udało się przeskoczyć na pokład „Wodnika”. Wkrótce po bitwie napisano w kronikach, że „pod Gdańskiem słońce (w języku szwedzkim – Solen) zaszło w południe, podczas gdy zazwyczaj zachodzi ono tylko wieczorem”. Wrak „Solena” odnaleziony został w 1969 roku. Spod warstwy piasku wydobyto sześć tysięcy zabytków: działa, lawety, duże ilości ceramiki oraz sporo drobnych przedmiotów należących do załogi, w tym również i fajki.

Wśród artefaktów fajczarskich, pozyskanych z wraków spoczywających na dnie Zatoki Gdańskiej, najciekawsze są jednorodne fajki gliniane odkryte właśnie na „Solenu”. Wydobyto z niego cztery niesygnowane główki fajek (o wys. od 27 mm do 33 mm)

pled and the sailors started to fight hand-to-hand. The fight was fierce and long. When the scales of victory tipped in favour of the Polish side, the skipper of the 'Solen' threw a lit wreath into the powder chamber so as not to surrender the ship. There was a huge explosion causing the destruction of the Swedish vessel. Only those who at the last moment managed to jump aboard the 'Aquarius' survived. Soon after the battle it was written in the chronicles that 'the Sun (in Swedish-Solen) set at noon that day near Gdańsk'. The wreck of the 'Solen' was found in 1969. Six thousand items were found under a layer of sand. Cannons, gun carriages, large quantities of pottery and a lot of small objects, among them pipes belonging to the crew. Among the pipe artefacts, obtained from wrecks resting on the bottom of the Bay of Gdansk, the most interesting are homogeneous clay pipes discovered on the 'Solen'. Four unmarked pipe bowls (ranging in size from 27 mm to 33 mm) with bowls, which were a few centimetres in length, were found on board. It was impossible to decide whether they were from England or the Netherlands because there were no

z kilkucentymetrowymi cybuchami. Przy tak wczesnych zabytkach, na których nie umieszczono znaków wytwórcy, trudno stwierdzić, czy są to fajki angielskie czy holenderskie. Jest to spowodowane tym, że pierwsze warsztaty fajkarskie w Holandii (od 1607 r.) zakładali w oparciu o swoją technologię angielscy producenci. Nic zatem dziwnego, że kształty najwcześniejszych fajek w obu krajach były takie same lub podobne. W przypadku omawianych fajek z „Solena” najważniejsza jest pewność, że zostały wyprodukowane najpóźniej w 1627 roku. Jako ciekawostkę można podać, że na „Solenie” znaleziono także główkę fajki z częścią cybucha typologicznie młodszą od pozostałych o dwa wieki. Dziewiętnastowieczna fajka na wraku okrętu zatopionego w 1627 roku to jednak nic osobliwego. Wskutek prądów i fal morskich fajki oraz inne drobne przedmioty pochodzące z wraków, a także wyrzucane przez stulecia ze statków i okrętów, wędrują po dnie zatoki. Na swojej drodze spotykają różne pułapki, w tym niektóre wraki, mogące uwięzić je na dłuższy czas. Dobrym przykładem takiej sytuacji jest najbardziej zasobny w fajki wrak oznaczony jako W-21, leżący w odległości trzystu metrów od plaży w Gdańsku-Brzeźnie. Wydobyto z niego 218 fragmentów fajek (w tym 77 główek i ich części) produkowanych od I poł. XVII stulecia aż po wiek XX, ze zdecydowaną przewagą fajek holenderskich wytwarzanych od 1690 do 1775 roku. Z wrakiem tym sąsiaduje W-25, na którym również znaleziono

manufacturer's mark on them. The first pipe workshops in the Netherlands (date from 1607) were established by British manufacturers and based on their own technology. It is therefore not surprising that the earliest forms of pipes in both countries were the same, or very alike. In the case of the pipes from the 'Solen' the most important thing is to make sure that they were produced by 1627 at the latest. As an interesting side note, it can be added that on board the 'Solen' a bowl with a pipe stem resembling much earlier pipes of two centuries before was found. However, it must be stated that a nineteenth – century pipe on a shipwreck which was sunk in 1627 is nothing peculiar. Due to currents and waves, pipes and other small items from wrecks, and the ones thrown over board over the centuries from ships and vessels, 'wander' through the bottom of the bay. On their way they meet various pitfalls, including some wrecks that can 'imprison' them for a long time. A good example of an abundance of pipes in wrecks

53. Palacz fajki na siedemnastowiecznej rycinie nieznanego autora / A pipe smoker in a seventeenth - century drawing by an unknown author

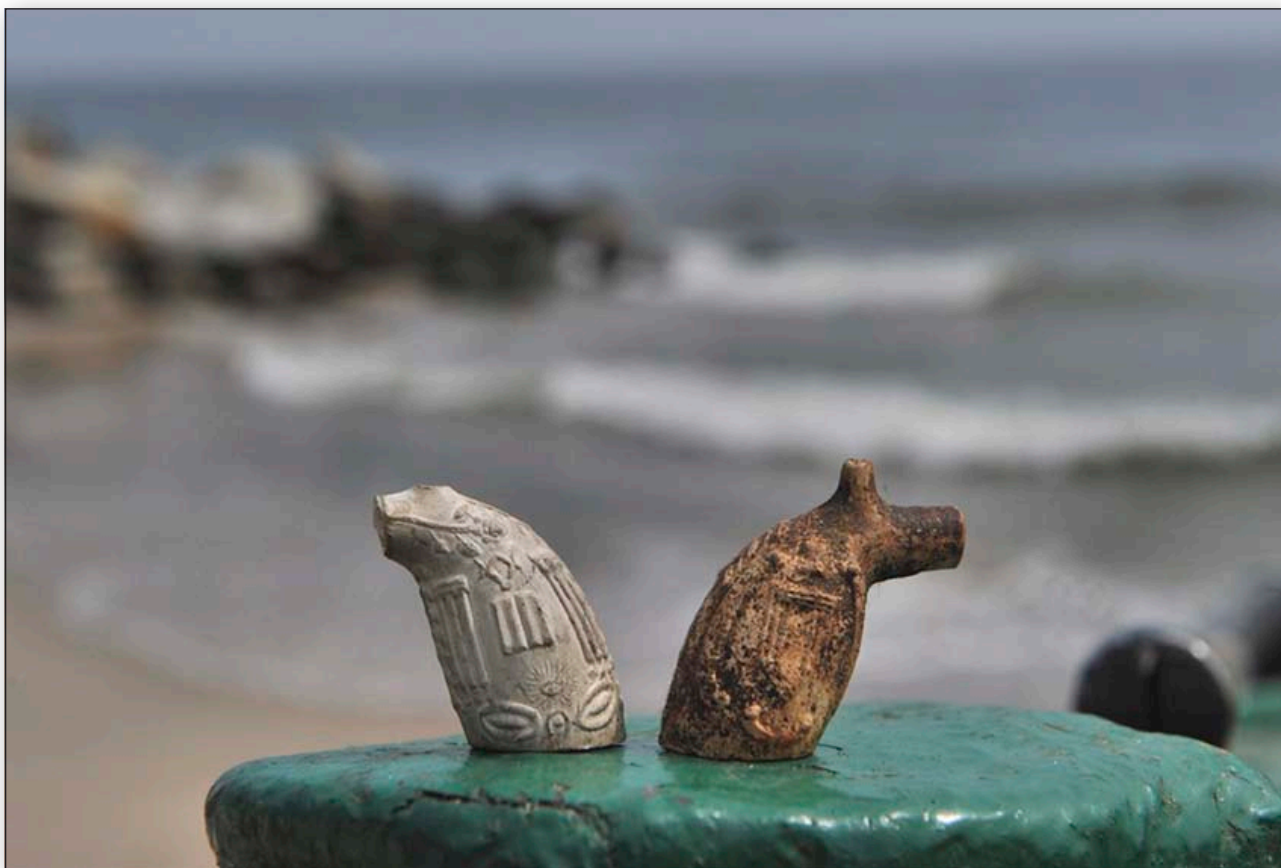
fajki przynajmniej z trzech stuleci. Razem 59 fragmentów, w tym 19 fajkowych główek lub ich części. Zainteresowanych poszerzeniem wiedzy na ten temat zachęcamy do lektury specjalistycznego opracowania Doroty Mikłaszewicz, „Fajki z wraków zalegających na dnie Zatoki Gdańskiej”, „Pomorania Antiqua” T. XV (1993). Przy okazji należy wspomnieć, że archeolog Dorota Mikłaszewicz była autorką i komisarzem największej w dziejach naszego kraju wystawy zatytułowanej „Z fajką przez stulecia” (1990/91). O randze tej wystawy najlepiej świadczy fakt, że ówczesny dyrektor Centralnego Muzeum Morskiego, Przemysław Smolarek, przeznaczył na ekspozycję fajek wszystkie sale wystawowe symbolu Gdańska, słynnego Żurawia nad Motławą. I to na półtora roku. Zaprezentowano tam najatrakcyjniejsze fajki z całego kraju, m. in. należące do byłego prezydenta RP, laureata nagrody Nobla, Lecha Wałęsy. Po raz pierwszy w całości poka-

54. Niemiecka fajka gliniana z napisem „Schiffer” / A German clay pipe with the inscription 'Schiffer'

is that of a ship designated as a W-21, lying at a distance of three hundred metres from the beach in Gdansk-Brzeźno. 218 pieces of pipe fragments (including 77 pipe bowls and their fragments) which were produced from the first half of the XVII century until the XX century were found on board and were overwhelmingly Dutch pipes manufactured from 1690 to 1775. The wreck is lying close to a W-25. Pipes from at least three centuries were also discovered on it. There were 59 pieces all together including 19 pipe bowls or remains of them. For those who are interested in increasing their knowledge on this subject, we encourage them to read a monograph written by Dorothy Miklashevich, 'Pipes from the Wrecks Lying at the Bottom of the Bay of Gdansk', 'Pomorania Antiqua' T. XV (1993). It should be mentioned that the archaeologist Dorothy Miklashevich was also the author and the commissioner of the largest pipe exhibition in the history of our country, entitled 'Pipes through the Centuries' (1990/91). The importance of this exhibition is best shown by the fact that the then director of the Central Maritime Museum, Przemysław Smolarek, allotted all the exhibition halls in the Crane of Gdansk on the Motława River to it.

This crane is one of the best-known symbols of the city. What is more the exhibition lasted one and a half years. The most attractive pipes from across the country, among them the one belonging to the former President of Poland, Nobel laureate, Lech Walesa, were on show. For the first time all the pipes found on the wrecks were shown to the public. The largest collection of homogeneous clay pipes in Poland pro-

55. Symbolika masońska na dziewiętnastowiecznych fajkach angielskich znalezionych w rybackiej sieci (po prawej) i na brzegu zatoki / Masonic symbols on nineteenth-century English pipes found in fishermen's nets (right) and on the shore of the bay

zono też fajki wydobyte z wraków. A na największy w Polsce zbiór jednorodnych fajek glinianych, udostępniony przez współautora tej książki, Edwarda Zimmermanna, oddano jedno piętro tego zacnego zabytku.

Wróćmy jednak do fajek z wód Zatoki Gdańskiej. Wiemy już, że znajdujące się na dnie fajki i inne drobne rzeczy przenoszone są przez prądy i fale morskie. Natomiast mało znany jest fakt, że również rybacy przyczyniają się do ich przemieszczania. Dzieje się tak podczas trałowania, czyli przeczesywania płytkich wód zatoki obciążonymi sieciami sunącymi po dnie. Przy takiej metodzie połowowej zdarza się niekie-

vided by the co-author of this book, Edward Zimmermann, could be presented in all its splendor.

Let us return to the pipes from the waters of the Bay of Gdansk. As we know pipes and other small items lying at the bottom are carried by currents and waves. How-

56. Fajki wyłowione przez gdyńskich rybaków / Pipes fished out from the sea by fishermen from Gdynia

dy, że razem z rybami znajdzie się w sieci zabytkowa fajka. Zdjęcia dwóch fajek jednorodnych wyłowionych siecią z morza w Sopocie i Gdańsku – Jelitkowie opublikował pod koniec ubiegłego wieku znany sopocki architekt Bruno Wandtke w miesięczniku „30dni” (nr 8/1999). Przed laty fragment ozdobnej fajki glinianej znalazł w sieci rybak z Mecheliniek koło Gdyni. Jest to niesygnowana niemiecka fajka (wyprodukowana w Westerwaldzie) z przełomu XIX i XX wieku, ozdobiona wizerunkiem żaglowca i kotwicy oraz napisem „Schiffer” – żeglarz, marynarz (fot. 54). Z dziewiętnastego wieku pochodzą dwie angielskie fajki znalezione w sieci przez rybaka z Gdyni – Oksywiu i na brzegu w Gdyni – Orłowie (fot. 55). Są to główki fajek glinianych ozdobione symbolami wolnomularskimi, wśród których znajdują się najbardziej znane atrybuty masonerii: cyrkiel i kątownica oraz motywy solarne

58. Szyper Klemens Długi, armator z Rewy (pow. Puck) / Skipper Klemens Długi, a ship owner from Rewa (near Puck)

57. Fajka szypra Klemensa Długiego wydobyta z wraka „Heleny” / Skipper Klemens Długi's pipe taken from the wreck of the 'Helena'

ever, surprisingly enough, fishermen also contribute to their relocation. This happens while trawling the shallow waters of the bay with full fishing nets which heave across the bottom. Using this method of catching fish, it sometimes happens that among the fish fishermen find an antique pipe caught in the nets. Photos of two homogeneous pipes fished out of a net from the sea at Sopot and Gdansk-Jelitkowo were published at the end of the last century by a famous architect living in Sopot, Bruno Wandtke, in a monthly magazine '30 days' (No. 8 / 1999). Years ago, a decorative piece of clay pipe was found in a net by a fisherman from Mechelinki nearby Gdynia. It is a German pipe with no inscription, (produced in Westerwald) and it dates from the late nineteenth or early twentieth centuries. It is embellished with a sailboat and anchor, and bears the inscription 'Schiffer' – which means sailor or seaman (photo 54).

Two nineteenth -century English pipes found in a Gdynian fisherman's nets fished up by the seashore in Gdynia (photo 55). They are the bowls of clay pipes that are decorated with Masonic symbols, among which there are the most well-known attributes

59 Gliniana fajka marynarza Franza Gohry z Osłonina / Sailor Franz Gohra's clay pipe from Osłonin

i lunarne. Oczywiście nie można łączyć tego znaleziska z jakąś określoną lożą wolnomularską. Fajki te były produkowane masowo, zwłaszcza w dziewiętnastowiecznej Anglii i Niemczech, spełniając zapotrzebowanie na modne wtedy wyroby z takim zdobnictwem.

60. Żaglowiec „Helena” zatopiony przez artylerię radziecką w 1945 r. / The sailing ship 'Helena' sunk by Soviet artillery in 1945

of Freemasonry, compass and square; it is also ornamented with solar and lunar motives. Obviously this find cannot be associated with any definite Masonic Lodge. Such pipes were mass-produced, particularly in nineteenth-century in England and Germany, meeting the demand for fashionable products with this kind of embellishment.

A few years ago, while preparing the book 'Snuff in Kashubia and Kociewie' we happened to meet a retired sailor, the writer and journalist Tadeusz Krzysztof from Rewa near Gdynia. We then had a chance to see a homogeneous clay pipe found on a sunken sailboat (photo 57), about which we had heard a very interesting story.

At the beginning of 1945 the Soviet artillery sank three sailing ships wintering near

Kilka lat temu przygotowując książkę „Tabela na Kaszubach i Kociewiu” trafiliśmy do emerytowanego marynarza, pisarza i publicysty, Tadeusza Krzysztofa z Rewy koło Gdyni. Mieliśmy wtedy okazję obejrzeć wydobytą z zatopionego żaglowca jednorodną fajkę glinianą (fot. 57), na temat której usłyszeliśmy taką opowieść.

Na początku 1945 roku radziecka artyleria zatopiła zimujące w pobliżu Rewy trzy żaglowce. Wśród nich dwumasztowiec „Helena”, zbudowany w Rewie w 1872 roku (fot. 60). Jego właścicielem był szwyjcar Klemens Długi (1886 – 1972). Gdy nastał pokój i można było bezpiecznie wypłynąć na wody zatoki, Klemens Długi (fot. 58) z innymi marynarzami przystąpił do wydobywania z wraka „Heleny” wszystkiego, co dało się wyciągnąć. Trafiony trzema pociskami żaglowiec osiadł na dnie w tak płytkim miejscu, że niektóre jego fragmenty wystawały ponad lustro wody. Ta okoliczność znakomicie ułatwiła penetrację wraka. Znajac każdy zakamarek swojego statku szwyjcar radził sobie doskonale, przywozac na ląd elementy wyposażenia, urządzenia nawigacyjne, narzędzia, nieuszkodzone koło sterowe, dzwon, a nawet na-

61. Żaglowiec, na którym pływał Franz Gohra pod koniec XIX wieku / The sailing ship on which Franz Gohra sailed in the late nineteenth century

Rewa. Among them was the 'Helena', built in Rewa in 1872 (photo 60). When the peace was restored and sailing in the bay became safe again, Klemens Długi (1886 – 1972) the owner of the 'Helena', with the help of other sailors, started to search the wreck and to excavate all the items that could be moved up to the surface. The sailing ship had been hit by three bullets and had settled on the seabed in such a shallow place that some of her parts protruded above the surface of the water. This fact made for easy examination of the wreck. Knowing every nook of his vessel, the skipper fared well, bringing ashore items of the equipment: navigation devices, tools, an undamaged steering wheel, the bell, and even the inscription 'Helena' which was taken from the side of the vessel.

Some time later they started to search for smaller objects which were much harder to find. Klemens, however, had a lot of time. He was particularly happy when he found a modest clay pipe, which he had once

pis burtowy „Helena”. Później przyszła kolej na poszukiwania drobniejszych przedmiotów, których znalezienie było znacznie trudniejsze. Ale Klemens Długi miał dużo czasu. Szczególną radość sprawiło mu odnalezienie marynarskiej glinianej fajeczki, którą palił jeszcze w czasach Królestwa Prus. Pokryta brunatnym nalotem, ze złamanym cybuchem, wyglądała żałośnie. Mimo to zabrał ją do domu jako pamiątkę z dawnych, dobrych czasów. Często wspominał, że fajkę tę dostał w Bremen od starego wilka morskiego, po zaokrętowaniu się w 1907 roku na parowiec „Atlas”. Miał wtedy dwadzieścia jeden lat i była to jego pierwsza marynarska fajka. Wcześniej żałował tylko tabakę.

Obecnym posiadaczem fajki jest Tadeusz Krzysztof, który po śmierci szypra kupił jego dom. Tak samo jak Klemens Długi, przechowuje ją w marynarskiej skrzynce, razem ze składanym nożem, brzytwą, zestawem niezbędnych żeglarzowi igieł oraz rogową tabakierką tego najsłynniejszego rewskiego armatora.

Glinianą fajkę typu jednorodnego palił również, pływający na niemieckich statkach w czasach Cesarstwa Niemieckiego (1871-1918), rybak z Osłonina w pow. puckim, Franz Gohra. Oprócz ładnie wygiętej fajki glinianej z przełomu XIX i XX w. (fot. 59) pozostało po nim podniszczzone wieko marynarskiej skrzyni z wizerunkiem żaglowca, na którym pływał (fot. 61). Rzeczy te uratował od zniszczenia Krzysztof Garstkowiak z Osłonina, właściciel przydomowej ekspozycji „Kaszubskie Zbiory Regionalne”.

smoked in the times of the Prussian Kingdom, which had been buried in the sand. Even though it was covered in a brown coating, with a broken stem, he took this sorry object home as a reminder of the good old days. He used to say that he had received the pipe from an old sea dog, after embarking, in 1907, on the steamer 'Atlas' in Bremen. He was then twenty-one years old and it was his first sailor's pipe. Previously, he had only enjoyed snuff.

The current holder of the pipe is Tadeusz Krzysztof, who bought the skipper's house after his death, and just as Klemens Długi did he keeps the pipe in a sailor's box, along with a folding knife, razor, a set of necessary sailor needles and an antler snuffbox which once belonged to this famous shipowner. A homogeneous type of clay pipe was also smoked by the fisherman Franz Gohra from Osłonin (near Puck) who sailed on German ships in the days of the German Empire (1871-1918). Apart from the nicely-shaped clay pipe from the late nineteenth or the early twentieth century (photo 59), he also left an old, worn-out sailor's box lid with the image of the sailing ship on which he used to sail (photo 61). All these things were saved from destruction by Krzysztof Garstkowiak from Osłonin, the owner of a home exhibition under the title of 'Kashubian Regional Collections'.

62. Marian Ginter, „Moniek” - rybak z Gdyni Orłowa / Marian Ginter, 'Moniek' - a fisherman from Gdynia Orłowo

„WODNIK” – NAJSTARSZA KASZĘBSKŌ PIPA

Liczenie znajdowane na terenie Kaszub fragmenty najstarszych fajek glinianych świadczą o tym, że zwyczaj ich używania znany był w tym regionie od początku siedemnastego wieku. Do połowy dziewiętnastego stulecia palono tytoń (zwany tu „tabakiem”) głównie w fajkach glinianych, które były bardzo tanie i każdy mógł sobie na nie pozwolić. Inną sprawą, że zanim na Kaszubach zaczęto w przydomowych ogródkach uprawiać tytoniowe ziele, miejscowych fajczarzy nie zawsze było stać na palenie tytoniu bez domieszek. Dlatego dodawano do niego, nieraz w znacznej ilości, różne zioła. Na przykład „Waldmeister”, czyli zbieraną w lesie przed kwitnieniem marzankę wonną (*Asperula odorata*).

Starzy Kaszubi na fajkę mówili „pipa” lub „pipka” (podobnie jak np.: Anglicy, Szwedzi, Holendrzy i Litwini). Twierdzili, że dość popularne w nadmorskiej krainie nazwisko Pipka (w niemieckiej pisowni – Piepka) pochodzi od przezwiska, którym określano chłopca, co ciągle fajkę w zębach trzymał. Importowane fajki ceramiczne wykonane były z białej gliny, która na Kaszubach nie występuje. Natomiast rodzime pipy robiono ze zwykłej „czerwonej” gliny

‘AQUARIAN’ – THE OLDEST KASHUBIAN ‘PIPA’

Many fragments of the oldest clay pipes found in Kashubia, witness to the fact that the custom of smoking was known in this region ever since the beginning of the seventeenth century. By the mid-nineteenth century, tobacco (called here ‘snuff’) was mainly smoked in clay pipes which were very cheap and which everyone could afford. It was not until local pipe smokers started to grow tobacco leaves in their gardens that they could spend their money on smoking tobacco without additives. They used to enrich it, sometimes in large quantities, with

63. Oryginalna lulka „wodnik” (po prawej) i jej współczesna wersja / An original 'lulka' – 'Aquarius' (right) and a modern version of it

garncarskiej, zwanej też „zduńską” lub „żelazistą”.

Nie ma żadnej informacji, jaka forma konsumpcji tytoniowej używki była w XVII i XVIII wieku bardziej popularna na Kaszubach: zażywanie tabaki czy palenie tytoniu w fajce. Według tradycji zawsze dominowało w tym regionie zażywanie tabaki, choć w przypadku „Kaszubów morskich” to właśnie fajka była zwykle na pierwszym miejscu.

Na potrzeby I Międzynarodowych Mistrzostw Kaszub w Wolnym Paleniu Fajki – „Kaszëbskô Pipa” (Ostrzyce, 12 maja 2007), zorganizowanych przez Gminny Ośrodek Kultury w Somoninie (woj. pomorskie), autorzy tej książki przygotowali projekt kaszubskiej fajki, który został zrealizowany w zakładzie garncarskim Eugeniusza Trowskiego w Chmielnie. Nawiązuje on do znajdujących na Kaszubach

64. Marzanka wonna (*Asperula odorata*) / Woodruff (*Asperula odorata*)

various herbs, e. g. with 'waldmeister' that is woodruff (*Asperula odorata*) harvested in the forest before flowering.

Old Kashubians called a pipe a 'pipa' (similar to: English, Swedish, Dutch and Lithuanian people). They claimed that a fairly common name in the coastal area was Pipka (the German spelling-Piepkä) a nickname, which depicted a peasant who permanently held a pipe in his mouth. Imported ceramic pipes were made of white clay which does not occur in Kashubia. Native 'pipas' on the other hand were made of ordinary 'red' clay used for making pottery.

There is no information about which form of tobacco consumption was more popular in Kashubia in the seventeenth and eighteenth centuries: inhaling snuff or smoking tobacco in a pipe. According to tradition, inhaling snuff prevailed in the region although, in the case of the so called 'marine Kashubians' it was a pipe that proved more popular.

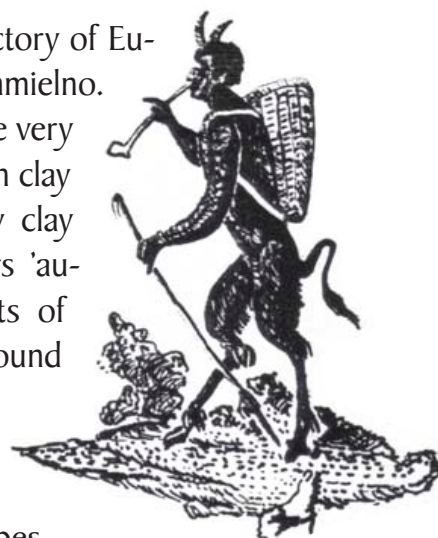
For the purposes of the I International Kashubian Championship in Slow-Pipe Smoking – 'Kaszëbskô Pipa' (Ostrzyce, 12 May 2007), organized by the Municipal Cultural Centre in Somonino (in the province of Pomerania) the authors of this book prepared a design of a Kashubian pipe, which was

65. Międzynarodowe Mistrzostwa Kaszub w paleniu fajki (Ostrzyce 2010) / The International Kashubian Pipe-Smoking Championship (Ostrzyce 2010)

bardzo charakterystycznych fajek z gliny garncarskiej, nazywanych przez kolekcjonerów „wodnikiem”. Dwa fragmenty takich fajek znaleziono także w Gdańsku. Jeden z nich odkryty został w warstwie ziemi razem z fajkami holenderskimi, produkowanymi w latach 1750-1775. Dzięki temu wiadomo, że jest to wzór fajki wytwarzanej w osiemnastym wieku lub nawet wcześniej. Choć wszystkie znane „wodniki” to główki fajek typu złożonego, „kaszebskô pipe” używaną na mistrzostwach w wolnym paleniu fajki wykonano w wersji jednorodnej. W pełni zaakceptowali ją fajczarze, dla których oprócz nawiązania do tradycji liczy się przede wszystkim dobra zabawa w zacnym towarzystwie miłośników szlachetnej sztuki palenia tytoniu, zwanego na Kaszubach „dióbelszim zelskem”.

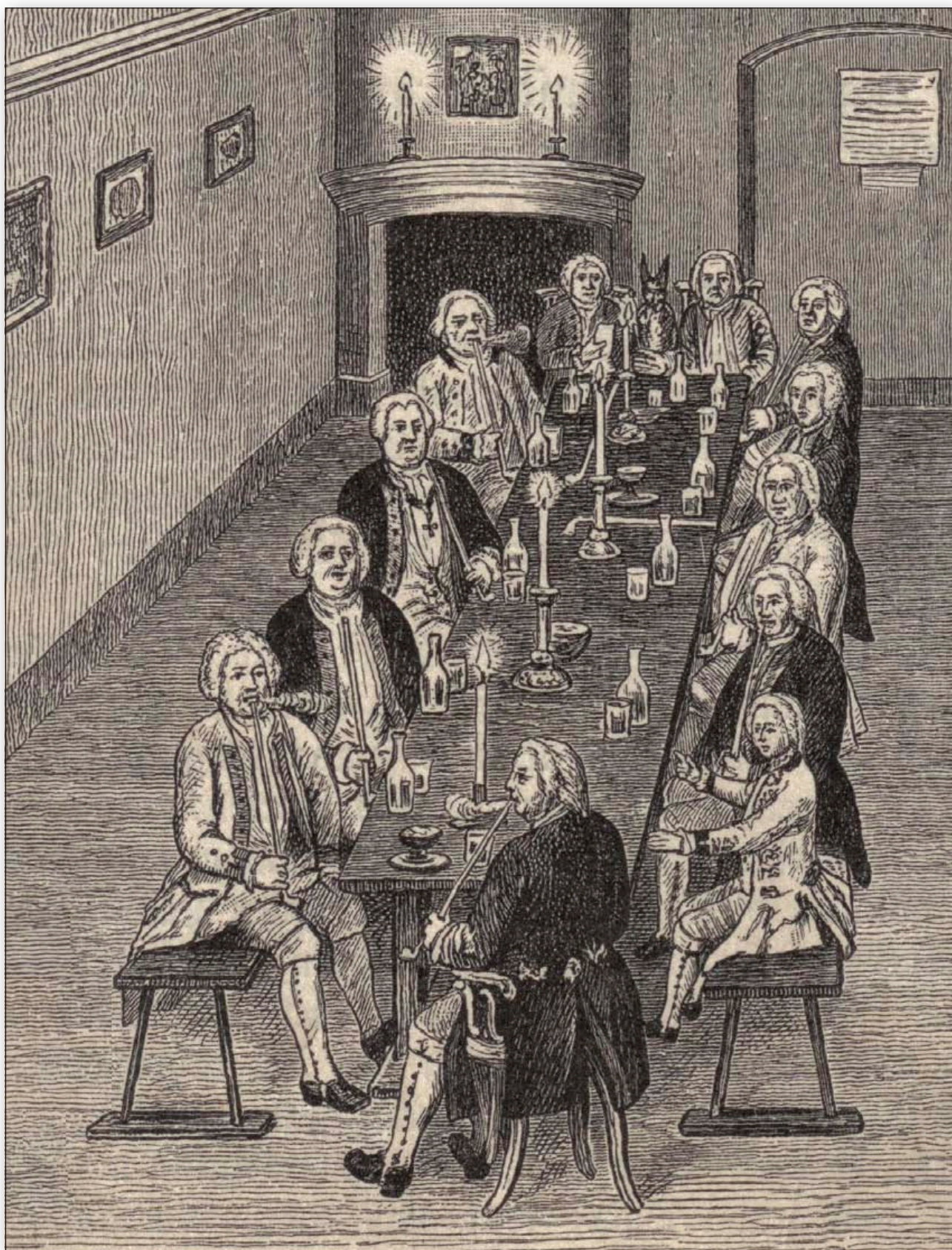
made at the pottery factory of Eugeniusz Trowski in Chmielno. This design refers to the very characteristic Kashubian clay pipes made of pottery clay and called by collectors 'aquarians'. Two fragments of such pipes were also found in Gdansk. One of them was discovered in a layer of earth together with Dutch pipes produced between 1750 – 1775.

Thanks to this we know that this is a pipe produced in the eighteenth century or even earlier. Although all – known 'aquarian' pipe bowls are of a complex type, 'Kaszëbskô pipe]' which was used during the championship in the slow- pipe smoking competition was a homogeneous version of the original. It was fully accepted by pipe smokers, who except for keeping up with tradition, enjoy (above all) having fun in the honorable company of tobacco lovers, called by Kashubians 'diobelszim zelskem'.

66. Współczesna fajka gliniana nazywana „wodnikiem”, obok jej pierwowzoru / A modern 'Aquarius' clay pipe next to an original

67. Tabakskollegium króla Prus Fryderyka Wilhelma I na dziewiętnastowiecznej rycinie / Tabakskollegium of the Prussian King Friedrich Wilhelm I, in a nineteenth-century drawing

ZBIERACTWO FAJEK GLINIANYCH W POLSCE

Planowe poszukiwania fajek glinianych zapoczątkowali w Gdańsku, w 1977 roku, naukowcy z Instytutu Historii Uniwersytetu Gdańskiego. W tym okresie w szybkim tempie rozrastały się zbiory zabytków fajczarskich, natomiast brak było opracowań wzbogacających wiedzę na ich temat.

Na początku lat osiemdziesiątych na duże ilości fajek ceramicznych natrafiono w Gdańsku w trakcie oczyszczania kanału Raduni. Ponieważ we wstępnym okresie prac nie było nadzoru archeologicznego, większość fajczarskich artefaktów trafiła w ręce prywatne. Zainteresowanie zbieractwem fajek glinianych szybko rosło. Potrzeba wymiany doświadczeń i materiałów fajczarskich spowodowała założenie w 1986 roku gdańskiego Klubu Kolekcjonerów Fajek Glinianych (Clay Pipe Collectors Club Gdańsk). Pierwszym prezesem KKFG został historyk i kolekcjoner fajek z różnych epok, Janusz Charzytoniuk z Elbląga, późniejszy prezydent Rady Polskich Klubów Fajki (1988-1992). Wśród klubów zajmujących się wyłącznie fajkami glinianymi starszy rodowód mają tylko kluby w Wielkiej Brytanii i Holandii.

Nawiązana przez członków gdańskiego klubu korespondencja z zagranicznymi kolekcjonerami dostarczyła nieco fachowej literatury. Dzięki niej można było określić miejsce produkcji wielu fajek glinianych znajdujących się w polskich zbiorach. Mimo to duża część tych zabytków pozostawała nadal nierozpoznana. Od ustalenia ich po-

68. Godło Klubu Kolekcjonerów Fajek Glinianych w Gdańsku założonego w 1986 r. / The Gdańsk Clay Pipe Collectors' Club's emblem – founded in 1986

COLLECTING CLAY PIPES IN POLAND

Planned exploration of clay pipes was started in Gdansk, in 1977, by the scientists from the Institute of History at the University of Gdansk. During this period the collection of pipe pieces rapidly grew, but there were no studies that could enrich our knowledge about them.

In the early eighties, large quantities of ceramic pipes were found in Gdansk during the purification of Radunia Channel. As there was no archaeological supervision during the initial period of work, most of the pipe artefacts ended up in the hands of private individuals. Interest in collecting clay pipes increased rapidly. The need to exchange experiences and materials led to the establishment of the Clay Pipe Collectors'

69. Elżbieta Zimmermann prezentuje efekt prac wykopaliskowych / Elżbieta Zimmermann presents excavation finds

chodzenia oraz wyjaśnienia, czy na terenie należącym obecnie do Polski funkcjonowały wytwórnie jednorodnych fajek glinianych, zależał postęp badań w tej dziedzinie.

Największa trudność polegała na braku pomocnej w tym względzie literatury i przekazów archiwalnych. Trwające dwa lata poszukiwania, poparte analizą kilkuset tysięcy fragmentów fajek, doprowadziły Edwarda Zimmermanna z gdańskiego KKFG do ustalenia, że znana z napisów na cybuchach „Schlesis Fabrice” znajdowała się w Zborowskim koło Lublińca (woj. śląskie), a „Fabriq Rostin” w Rościnie obok Myśliborza (woj. zachodniopomorskie). Są to jedyne fabryki fajek glinianych typu jednorodnego na terenie należącym obecnie do Polski. Obie powstały na mocy przywilejów Fryderyka II Wielkiego (król Prus od 1740 do 1786 r.). Zborowska manu-

Club in Gdansk in 1986. Janusz Chartyński from Elbląg, a historian and collector of pipes from different periods, became the first president of the CPCC, and later the president of the Council of Polish Pipe Clubs (1988 – 1992). Among the clubs dealing only with clay pipes, there are only clubs in the UK and the Netherlands which have existed longer than the CPCC.

The correspondence between the members of the club and foreign collectors has provided a bit of professional literature and because of this, it has become possible to determine the place of production of many of the clay pipes found in Polish collections. However, a significant part of those pipe artefacts still remained unrecognized. Determining their origin and explaining whether there were factories of homogeneous clay pipes on the lands which at present belong to Poland had a great deal of influence on the progress made in this field.

The biggest difficulty was the lack of literature and records.

70. Edward Zimmermann (z lewej) i Witold Seget z koszami fajkowych główek, Zborowskie (pow. Lubliniec) 1988 r. / Edward Zimmermann (left) and Witold Seget in Zborowskie (near Lubliniec) with baskets full of pipe bowls, 1988

71. Dawna Fabryka Fajek Glinianych w Zborowskim, 2009 r. /
The former clay pipe factory in Zborowskie, 2009

faktura powstała w 1753 roku, a rościńska przed rokiem 1754. Każda z nich pod koniec osiemnastego stulecia produkowała około dwóch milionów fajek rocznie.

Dużym sukcesem było zlokalizowanie w obu miejscowościach wysypisk odpadów produkcyjnych z ogromną ilością fragmentów fajek, głównie typu holenderskiego. W poszukiwaniach na terenie Zborowskiego pomagał Zimmermannowi Witold Seget, mieszkaniec tej miejscowości. Zaowocowało to odkryciem unikatowego w skali globalnej drewnianego budynku osiemnastowiecznej pruskiej fabryki fajek glinianych, a w ziemi obok tego obiektu tysięcy zabytków fajczarskich. Niestety, choć

A two-year search, followed by an analysis of several hundred thousand pieces of pipe, helped Edward Zimmermann, a member of the CPCC in Gdańsk, to determine that pipes with the famous 'Schlesis Fabrice' inscription were produced in Zborowskie near Lubliniec (Silesia), and those with the trademark of 'Fabriq Rostin' were manufactured in Rościn near Myślibórz (in West Pomerania).

These are the only factories of homogeneous clay pipes located on the lands which at present belong to Poland. Both factories were created because of privileges granted by Frederick the Great (King of Prussia from 1740 to 1786). The Zborowskie factory was founded in 1753, and the one in Rościn before 1754. At the end of the eighteenth

od dwudziestu lat manufaktura wpisana jest do rejestru zabytków, to do tej pory nie rozpoczęto renowacji znajdującego się w katastrofalnym stanie obiektu (fot. 71).

Po zgłoszeniu znalezisk służbom konserwatorskim, prace wykopaliskowe na terenie pruskiej fabryki fajek w Rościnie prowadziła ekipa archeologiczna pod kierunkiem Teresy Witkowskiej z Muzeum Okręgowego w Gorzowie Wielkopolskim. Natomiast pracami wykopaliskowymi w Zborowskim kierowała Dorota Mikłaszewicz z Centralnego Muzeum Morskiego w Gdańsku. Tak poważne potraktowanie odkrytych stanowisk wynikało m. in. z tego, że dobrze opracowane fajki typu jednorodnego stanowią doskonały materiał do datowania warstw kulturowych w archeologii nowożytnej.

Wnikliwe przebadanie osiemnastowiecznych manufaktur wzbudziło zainteresowanie holenderskich naukowców

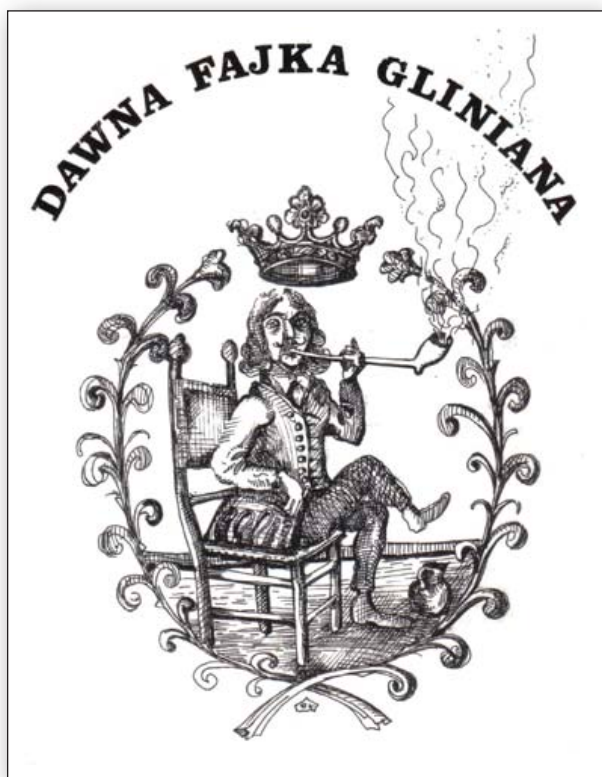
72. Pieter Smiesing – wybitny holenderski badacz i kolekcjoner fajek glinianych / Pieter Smiesing – a distinguished Dutch researcher and collector of clay pipes

century each of them produced some two million pipes a year.

A major success was finding the production waste dumps of both towns with lots of fragments of pipes, mainly Dutch types. Witold Seget, a resident of Zborowskie helped Zimmermann to search the town. This resulted in the discovery of a unique eighteenth-century timber-framed building which was the Prussian clay pipe factory with thousands of pipe antiques in the soil next to it. Unfortunately, although the building has been registered as a monument for twenty years, renovation on it has not yet begun despite its disastrous state (photo 71).

The excavation works in the Prussian pipe factory in Rościn were led by an archaeological team under the direction of Teresa Witkowska from the Regional Museum in Gorzów Wielkopolski. The excavation work in Zborowskie was guided by Dorota Mikłaszewicz from the Central Maritime Museum in Gdańsk. Such a serious approach towards these finds arose due to the fact that well-elaborated homogeneous pipes are an excellent material for dating cultural layers in modern archaeology.

Thorough examination of eighteenth-century factory sites attracted the interest of Dutch researchers and collectors of clay pipes from the Pijpelogische Kring Nederland (PKN) association which publishes a specialized scientific journal of the same name. It is worth adding that the word 'pijpelogie' means pipe science, and it was introduced in 1975 by a pioneer of research into clay pipes in the Netherlands, F. H. W. Friederich who published a handbook under the same title. Since the beginning of the

73. Okładka kwartalnika, który wydawany był na Uniwersytecie Gdańskim / The cover of the periodical which used to be published at the University of Gdansk

i kolekcjonerów fajek glinianych zrzeszonych w *Pijpelogische Kring Nederland* (PKN), wydających specjalistyczne pismo naukowe o tej samej nazwie. Warto dodać, że słowo „pijpelogie” oznacza naukę o fajkach i utrwaliło się po wydaniu w 1975 r. tak zatytułowanej książki o charakterze podręcznikowym przez pioniera badań nad fajką glinianą w Holandii, F. H. W. Friedericha. Od początku istnienia gdańskiego Klubu Kolekcjonerów Fajek Glinianych rozwój badań nad najstarszymi fajkami w Polsce wszechstronnie wspierał Pieter Smiesing z Universiteitsmuseum w Utrechcie (fot. 72). Pomocy udzielali również inni znani holenderscy badacze m. in.: Don Duco z Pijpenkabinet – Muzeum Fajek w Amsterdamie, J. (Hans) van

CPCC in Gdańsk, research into the oldest pipes in Poland has been comprehensively supported by Pieter Smiesing from the Universiteitsmuseum in Utrecht (photo 72). Assistance has also been provided by other well-known Dutch researchers including: Don Duco from Pijpenkabinet – the Pipe Museum in Amsterdam, J. (Hans) van der Meulen (the editor of PKN), Lodewijk van Duuren and Arnold Carmiggelt.

Their co-operation has resulted in numerous articles published in *Pijpelogische Kring Nederland* and devoted to Polish achievements in the field of ancient clay pipes, e. g.: A. Carmiggelt, D. Leśnikowski, *Pijpelogie in Polen*, PKN no 44, 1989, P. Smiesing, *Poolse pijpelogie*, PKN no 44, 1989, P. Smiesing, E. Zimmermann, *Pruisische Pijpenfabrieken in Polen*, PKN no 50 and 51, 1990, L. v. Duuren, E. Zimmermann, *Nederlandse Pijpenstelen in Polen*, PKN no 76. Subsequent publications appeared in the German scientific magazine for researchers and collectors of clay pipes 'Knasterkopf – Mitteilungen für Freunde irdener pfeifen', edited by Martin Kügler, Matthias Seeliger.

In 1988, Professor Krzysztof Maciej Kowalski from the Department of Methodology and Auxiliary Sciences at the Institute of History at the University of Gdańsk (under the auspices of the Pipe Collectors' Club), began creating a central catalogue of clay pipes for Polish collections. He also initiated a specialist magazine 'The Old Clay Pipe', the first copies of which appeared one year earlier than the above-mentioned German 'Knasterkopf' journal.

Despite wide popularization of the topic in Poland, the clay pipe collectors' move-

der Meulen (redaktor PKN) oraz Lodewijk van Duuren i Arnold Carmiggelt. Efektem tej współpracy były obszernie artykuły w *Pijpelogische Kring Nederland*, poświęcone polskim osiągnięciom w badaniach dawnych fajek glinianych, np.: A. Carmiggelt, D. Leśnikowski, *Pijpelogie in Polen*, PKN nr 44, 1989, P. Smiesing, *Poolse pijpelogie*, PKN nr 44, 1989, P. Smiesing, E. Zimmermann, *Pruisische Pijpenfabrieken in Polen*, PKN nr 50 i 51, 1990, L. v. Duuren, E. Zimmermann, *Nederlandse Pijpenstelen in Polen*, PKN nr 76. Kolejne publikacje ukazały się w niemieckim piśmie naukowym dla badaczy i kolekcjonerów fajek glinianych „*Knasterkopf – Mitteilungen für Freunde irdener Pfeifen*”, redagowanym przez Martina Küglera i Matthiasa Seeligera.

W 1988 roku prof. Krzysztof Maciej Kowalski rozpoczął prace nad utworzeniem w Zakładzie Metodologii i Nauk Pomocniczych Instytutu Historii Uniwersytetu Gdańskiego (pod patronatem którego funkcjonował Klub Kolekcjonerów Fajek) centralnego katalogu fajek glinianych w polskich zbiorach. Zainicjował również wydawanie specjalistycznego pisma „*Dawna Fajka Gliniana*”, którego pierwsze numery ukazały się o rok wcześniej niż wspomniany wyżej niemiecki „*Knasterkopf*”.

Pomimo szerokiej popularyzacji tematu w Polsce prawie cały ruch kolekcjonerski fajek glinianych nadal skoncentrowany był w Gdańsku. Miało to związek z dużymi ilo-

74. Najstarsza znaleziona w Polsce i Europie Wschodniej fajka z ok. 1580 r. Niżej: fajka z połowy osiemnastego wieku / The oldest pipe found in Poland and Eastern Europe – dated about 1580. Below: a pipe from the mid-eighteenth century

ment was mainly concentrated in Gdansk. This was associated with the large quantities of ceramic pipe fragments which could be found there. However, this does not mean that the oldest pipes can only be found in Gdansk.

In the seventeenth, eighteenth and nineteenth centuries they were widely used throughout the country, and their remains can be found wherever tobacco was smoked. It is, however, known that the greatest number of pipe antiques can be discovered on former municipal landfills, on and in modern defensive earthen fortifications, in river sediment and canals flowing through old towns, castle moats, latrines, etc. In Gdansk, pipes appeared at the end of the sixteenth century as a commodity imported from England.

Only a few pipe bowls and one pipe with a broken off tip at the stem are known from this period (photo 74). Michał Morawski is right when he writes in his book 'Almost everything about the pipe', 1991, that find-

ściami fragmentów fajek ceramicznych znajdującymi na terenie tego miasta. Nie znaczy to jednak, że tylko w Gdańsku można znaleźć najstarsze fajki. W siedemnastym, osiemnastym i dziewiętnastym wieku używano je powszechnie na terenie całego kraju, a wszędzie tam, gdzie raczono się tytoniem, można trafić na ich pozostałości. Wiadomo jednak, że największe ilości zabytków fajczarskich odkrywa się na dawnych miejskich wysypiskach śmieci, na nowożytnych ziemnych umocnieniach obronnych, w namulach rzek i kanałów przepływających przez stare miasta, w zamkowych fosach, latrynach itd.

W Gdańsku fajki pojawiły się już pod koniec XVI wieku jako importy z Anglii. Z tego okresu znanych jest tylko kilka fajkowych główek oraz jedna fajka z odłamaną końcówką cybucha (fot. 74). Słusznie zauważa Michał Morawski w książce „O fajce prawie wszystko” (1991), że znalezienie prawdziwego Stradivariusa jest bardziej prawdopodobne niż fajki glinianej w dobrym stanie z końca XVI wieku. Znikome są też szanse na znalezienie w Polsce całej jednorodnej fajki glinianej wyprodukowanej w ciągu dwóch następnych stuleci. Wielce wymowny jest fakt, że wśród przejranych do tej pory paru milionów fragmentów jednorodnych fajek glinianych nie natrafiono na całą fajkę tego typu, pochodzącą z XVII lub XVIII wieku.

Przyjmując, że na terenie Polski tanie, łamliwe i zwykle mało efektowne fajki jednorodne nie były przechowywane i przekazywane z pokolenia na pokolenie, trudno liczyć na znalezienie kompletnej, nie uszkodzonej fajki z tamtych czasów. Co najwyżej mogły się one zachować w zasypanych la-

ing a genuine Stradivarius is more likely than finding a well-preserved clay pipe from the end of the sixteenth century. There is even little chance of finding a whole homogeneous clay pipe in one piece which might have been produced over the following two centuries in Poland.

It is significant that among the several million pieces of seventeenth or eighteenth century homogeneous clay pipes that have been found so far, there is not even one that is in perfect condition.

In Poland, cheap, brittle, and usually not very impressive homogeneous pipes were not stored or handed down from generation to generation. For this reason it is hard to count on finding a complete, undamaged pipe dating from XVII and XVIII centuries. At most, they could survive in buried latrines or in idle wells (used sometimes for the same purpose). A pipe falling into such a place, could remain undamaged and a careless smoker did not really try to recover it.

The longest pipe found in Poland, (not counting the ones glued together from fragments) was discovered in a latrine during excavations in the Old Town of Elbląg. It is almost complete (it has minor bowl damage and the stem lacks its tip). A Dutch pipe from the first half of the eighteenth century is about 42 cm long.

Generally collectors do not have access to such sites, and finding a complete pipe in good to perfect condition is rather unlikely. That is why collectors are satisfied with complete pipe bowls or trying to enrich their collections with pipes that have the longest surviving stems.

trynach lub w nieczynnych studniach wykorzystywanych niekiedy w tym samym celu. Wpadając w takie miejsca fajka mogła pozostać nieuszkodzona, a nieostrożny palacz raczej nie próbował jej już wydobywać.

Najdłuższa znaleziona dotychczas w Polsce fajka (nie licząc eksponatów sklejonych z fragmentów) odkryta została właśnie w latrynie podczas prac wykopaliskowych na Starym Mieście w Elblągu. Jest to prawie cała (niewielkie uszkodzenie główki, brak końcówki cybucha) fajka holenderska z I połowy XVIII wieku, o długości około 42 cm.

Kolekcjonerzy nie mają z reguły dostępu do takich miejsc, a znalezienie całej fajki w innych warunkach jest mało prawdopodobne. Dlatego zadowalają się gromadzeniem całych główek fajek glinianych, starając

75. Pomnik fajczarzy z pięciu stuleci, według pomysłu pisarza Zbigniewa Nienackiego (1929-1994), zrealizowali w placówce muzealnej w Skarszewach (pow. Starogard Gdański) kolekcjonerzy fajek glinianych / A monument to five centuries of pipe-smokers, based on Zbigniew Nienacki's idea, (a writer (1929-1994)), realized in the Museum in Skarszewy (near Starogard Gdański) by clay pipe collectors

Some people collect pipe bowls according to their shapes, others compete for signatures or trademarks of pipe manufacturers. For both groups of collectors decorative pipes constitute a rarity, especially the oldest ones (from the seventeenth and eighteenth centuries), which are seldom found in Poland. There are usually only a few, or at most, a few dozen decorative pipe bowls in a thousand plain ones and, more often than not, they are damaged. In the nineteenth century, decorative clay pipes became more popular, especially when some manufacturers introduced technology for casting pipes in molds.

A real rarity constitutes undamaged pipe bowls of a complex type produced in the seventeenth and eighteenth centuries. In contrast to homogeneous pipes, which often ended up on the waste heap with broken stems but undamaged bowls, these complex pipes were only thrown away when they got completely shattered. In Gdańsk and East

się pozyskać do swojego zbioru te z najdłuższym zachowanym cybuchem.

Jedni zbierają główki fajek według kształtów, inni prześcigają się w ilości sygnatur (znaków wytwórców fajek, których były tysiące) umieszczanych na tych zabytkach. Ale dla jednych i drugich rarytasem są fajki ozdobne, zwłaszcza te najstarsze (XVII i XVIII w.), których na terenie Polski jest stosunkowo mało. Obrazowo można podać, że w tej grupie fajek na tysiąc główek gładkich znajduje się tylko kilka lub co najwyżej kilkanaście ozdobnych egzemplarzy i to najczęściej uszkodzonych. W dziewiętnastym wieku gliniane fajki ozdobne są już bardziej popularne, zwłaszcza po wprowadzeniu w niektórych wytwórniach technologii odlewania fajek w formach.

Wyjątkowym rarytasem kolekcjonerskim są nieuszkodzone główki fajek typu złożonego, wyprodukowane w XVII i XVIII wieku. W odróżnieniu od fajek jednorodnych, które po złamaniu cybucha trafiały na śmietnik często z nieuszkodzoną główką, najczęstszym powodem wyrzucenia lulki było jej rozbicie. Można stwierdzić, że w Gdańsku i na terenie Pomorza Wschodniego lulki i ich fragmenty trafiają się znacznie rzadziej niż nieuszkodzone główki ozdobnych fajek jednorodnych.

Obecnie w Polsce jest tylko kilka znaczących prywatnych zbiorów fajek glinianych, ale według szacunkowych danych znajduje się w nich przeszło 80 procent znalezionych w kraju fajek.

Należy wspomnieć, że oprócz atrakcyjnych okazów, najwięcej fragmentów fajek glinianych na nowożytnych bastionach

Pomerania, complex pipes and their fragments occur much more rarely than undamaged pipe bowls of decorative homogeneous pipes.

Currently, there are only a few significant private collections of clay pipes in Poland, they are thought to contain more than 80 per cent of the pipes found in Poland.

It should also be mentioned that except for attractive specimen, the greatest number of pipe fragments have been found in the modern forifications of Gdańsk by Piotr Kwiatkowski i Sławomir Sałbut. Thanks to analyzing hundreds of thousands of pipe artefacts it was possible to publish, both in Poland and the Netherlands, lists of pipe producers whose signatures occurred on pipes imported to our country.

Pofessor Jerzy Samp is absolutely right when he says that extremely rare, valuable and quite often unique finds mean that Gdańk collections can easily compete with the most important of European clay- pipe collections.

Worthy of particular note is the fact that since the beginning of this century, Poland has had a Museum of Pipes, which constitutes an integral department of the National Museum in the Przemysł district. Pipes, made of different materials: clay, porcelain, wood, meerschaum and dating over several centuries are on view there. Temporary exhibitions, presenting the most interesting collections of pipes coming from private collectors, have become of great importance to the Museum's management. The high-level of scientific monographs on pipes issued by that department, is supervised by Dr. Urszula Olbrowska, who is the author

obronnych w Gdańsku znajdowali Piotr Kwiatkowski i Sławomir Sałbut. Dzięki analizie setek tysięcy fajczarskich artefaktów było możliwe opublikowanie w Polsce i Holandii zestawień producentów, których sygnatury występowały na fajkach importowanych do naszego kraju.

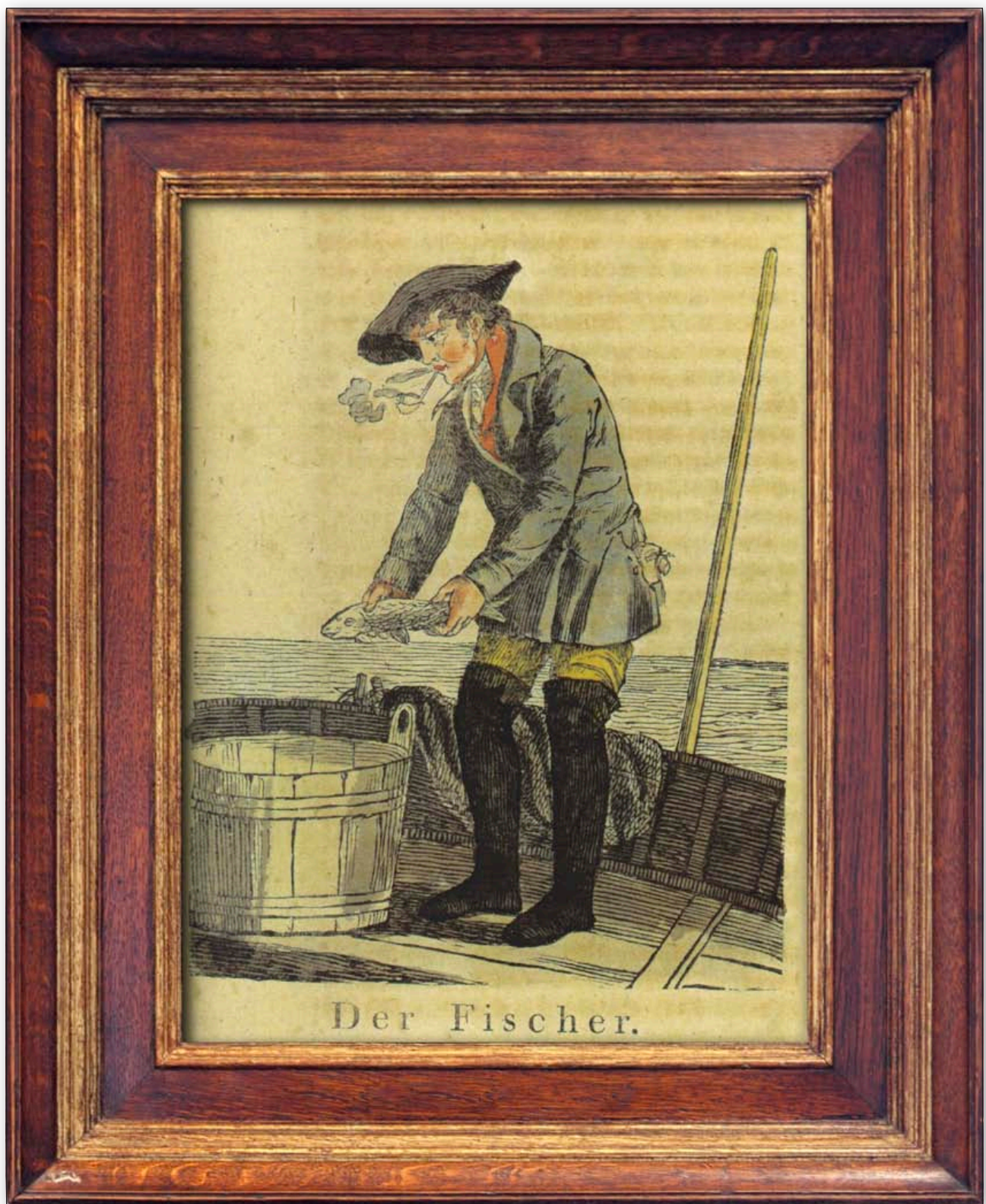
Z pełnym przekonaniem można zgodzić się ze stwierdzeniem prof. Jerzego Sampa, że niezwykle rzadkie i cenne, często wręcz unikatowe znaleziska sprawiają, że Gdańsk śmiało konkurować może z najbardziej liczącymi się w Europie ośrodkami gromadzenia fajek glinianych.

Godny szczególnego odnotowania jest również fakt, że od początku tego stulecia mamy w Polsce Muzeum Fajek, będące oddziałem Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej. Eksponowane są tam fajki z kilku wieków, wykonane z różnych materiałów: gliny, porcelany, drewna, sepiolitu (lżejszego od wody minerału zwanego pianką morską), itd. Tradycją są już wystawy czasowe prezentujące najciekawsze kolekcje fajek w zbiorach prywatnych. Nad wysokim poziomem naukowym licznych opracowań na temat fajek, wydawanych przez tę placówkę, czuwa dr Urszula Olbromska, która jest autorką dużej ilości publikacji z tego zakresu. Wprawdzie dział fajek glinianych reprezentują na razie głównie lulki wyprodukowane w XIX i XX wieku, ale ze względu na ich różnorodność są to eksponaty warte obejrzenia.

76. Przemyśl. Wieża zegarowa, w której znajduje się muzeum fajek / Przemyśl. The clock tower, which houses a museum of pipes

of a large number of publications in this field. Although, the clay-pipe department is mainly represented by the pipes of the complex type (the so called 'lulki') produced in the nineteenth and twentieth centuries, the exhibits are worth seeing because of their diversity.

78. Gdańsk, Zatoka Pucka, Zatoka Gdańska i Pomorze. Fragment mapy C. Glasera z 1838 r. / Gdańsk (Danzig), the Bay of Puck, the Bay of Gdańsk and Pomerania. A fragment of C. Glaser's map from 1838

NAJSTARSZE FAJKI GLINIANE

Na Starym Kontynencie zwyczaj palenia tytoniu w fajce zapoczątkowali Anglicy na początku lat siedemdziesiątych szesnastego stulecia. Potwierdza to William Harrison w „Great Chronologie”, wydanej w 1593 roku. W swoich spostrzeżeniach odnoszących się do 1573 r. zanotował, że coraz bardziej upowszechnia się w Anglii zwyczaj palenia indiańskiego ziela „tobacco” w przyrządach o kształcie małego czerpaka. Prawdopodobnie już wtedy, na wzór indiańskich fajek glinianych przywożonych z Ameryki Północnej, rozpoczęto ich produkcję w Broseley, Bristolu i Londynie.

Represje, które dotknęły angielskich purytanów na początku XVII wieku, spowodowały falę emigracji, głównie do Holandii. Wśród emigrantów byli rzemieślnicy specjalizujący się w produkcji fajek z białej glinki kaolinowej. To oni zakładali pierwsze wytwórnie fajkarskie w Amsterdamie (1607), Leiden (1612) i Goudzie (1617). Około 1620 roku Amsterdam był już głównym ośrodkiem produkcji jednorodnych fajek glinianych w Holandii. Konkurowała z nim Gouda, która w II poł. XVII w. awansowała do rangi europejskiego centrum produkcji fajek glinianych, a największy rozkwit tego ośrodka przypada na lata 1720 – 1750. W tym okresie oprócz pospolitych fajek o różnych długościach wytwarzano również fajki wysokiej jakości, dla których cech w Goudzie ustalił, że mają mieć 55 cm długości. Produkowano też cztery rodzaje dłuższych fajek. Były to: „fajki królewskie” –

79. Fajczarz na kaflu osiemnastowiecznego pieca, pałac, Krokowa pow. Puck / A pipe smoker on an eighteenth century stove tile, Krokowa Palace (near Puck)

THE OLDEST CLAY PIPES

On the Old Continent the habit of smoking tobacco in a pipe was launched by the English in the early 1570s. It was confirmed by William Harrison in the „Great Chronologie,” published in 1593. In his observations relating to 1573, he noted that it was more and more popular in England to smoke an Indian herb ‘tobacco’ in devices which resembled a ladle. At that time, in addition to importing Indian clay pipes from North America, English ones were produced in Broseley, Bristol and London.

In the early seventeenth century, repression against the English Puritans caused a wave of emigration, mainly to Holland. Among the refugees were craftsmen spe-

65 cm, „cesarskie” – 75 cm, „kardynalskie” – 86 cm i „papieskie” – 96 cm.

Próżno szukać w starych księgach informacji, kiedy pierwsze fajki pojawiły się na terenie Polski. Skoro jednak w 1620 roku ksiądz Fabian Birkowski wygłaszał w Krakowie kazania, przestrzegając przed zgubnym dla ciała i duszy paleniem tytoniu, można przypuszczać, że zwyczaj ten był już wtedy dość rozpowszechniony. Przynajmniej w dużych miastach. Odkrycie, dotychczas tylko na terenie Gdańska, fajczarskich artefaktów z końca XVI wieku prowadzi do wniosku, że gród nad Motławą był pierwszym miastem Rzeczypospolitej, gdzie palono tytoń.

Jednorodne fajki gliniane, których w dawnej Polsce nie produkowano, posiadają zwykle sygnatury i wyróżniki typologiczne, pozwalające na dość dokładne datowanie

80. Najstarsza polska rycina z palaczem fajki pochodzi z książki J. Schlichtinga „Nauka jako o dobrym także o złym używaniu proszku tabakowego” z 1650 r. / The oldest Polish drawing of a pipe smoker comes from a book by J. Schlichting entitled: 'Good and bad knowledge of the usage of Tobacco Powder' from 1650

cializing in the production of pipes made of white kaolin clay. It was they who founded the first pipe factories in Amsterdam (1607), Leiden (1612) and Gouda (1617). Around 1620 Amsterdam played a leading role in the production of homogeneous clay pipes in the Netherlands. There was strong rivalry between this city and Gouda. In the second half of the seventeenth century, the latter was recognized as the European centre of clay pipes production and experienced a fantastic period of prosperity from 1720 to 1750.

At that time smokers could choose to smoke a common pipe or a high-quality

i określenie miejsca ich produkcji. Natomiast o lulkach z XVII i XVIII wieku, na których nie umieszczano sygnatur wytwórcy, niewiele można powiedzieć. Wytwarzanie tego typu fajek, w porównaniu z technologią produkcji jednorodnych fajek glinianych, nie było trudne. W związku z tym wykonywano je, jako produkcję uboczną, w setkach anonimowych warsztatów garncarskich na terenie całego kraju. A część lulek to niewątpliwie importy z Turcji i Węgier. W Gdańsku warsztat garncarski wytwarzający lulki ze zwykłej gliny żelazistej, używanej do wyrobu garnków i kaflów piecowych, usytuowany był prawdopodobnie między Hotelem Hevelius a Kanałem Raduni. Dwadzieścia lat temu znaleziono tam uszkodzone gliniane formy do wyrobu

pipe which the guild in Gouda stated it had to be 55 cm long. There were also four types of longer pipes. Those were: 'royal pipes' - 65 cm, 'imperial ones' - 75 cm, 'cardinal ones' - 86 cm and the 'Pope ones' - 96 cm.

It is useless to leaf through old books in search of the information on the appearance of the first pipe on Polish territory. However, in 1620, Father Fabian Birkowski, while preaching his sermons in Krakow used to warn against the effects of smoking on the body and soul, and so one can assume that this habit was already quite widespread, at least in big cities. The discovery of pipe artifacts from the late sixteenth century (so far only in Gdansk) leads to the conclusion that a settlement on the Motława was the

81. Gdańskie lulki z końca XVII wieku na stojaku do wypalania fajkowych główek w piecu garncarskim / Gdańsk 'lulkas' from the late seventeenth century on a kiln rack before being placed in the kiln

82. Plac Heweliusza w Gdańsku, miejsce gdzie przed wiekami wytwarzano gliniane lulki / Hevelius Square in Gdańsk where clay 'lulkas' were produced ages ago

kafli (z rozetą i głową lwa) oraz mnóstwo nie używanych fragmentów kafli i innych wyrobów ceramicznych, datowanych wstępnie na przełom XVII i XVIII wieku. Wśród nich było też kilka główek fajek złożonych (bez śladów użytkowania) i fragmenty glinianego stojaka do wypalania lulek w piecu (fot. 81). Jest to bardzo ciekawe odkrycie, gdyż z okresu nowożytnego do określonego miejsca produkcji udało się wcześniej przyporządkować jedynie lulki wykonane w warsztacie garncarskim w Warszawie przy ul. Podwale. Warszawskie lulki zostały szczegółowo opisane w 1955 roku w książce „Szkice Staromiejskie”.

Większość zaprezentowanych w albumie fajek znaleziona została na umacnianych ongiś śmieciami (ceramika, szkło, kości) gdańskich bastionach ziemnych przy Opływie Motławy. Jeszcze kilkanaście lat temu na niektórych z nich były ogródki działkowe, gdzie po ulewnych deszczach białe główki fajek jednorodnych wyrastały z zie-

first city of the Republic where tobacco was smoked.

Homogeneous clay pipes, which were not produced in Poland at that time, have simple signatures and typological differences, which allows their date and place of production to be defined quite precisely. 'Lulkas' pipes from the seventeenth and eighteenth centuries, bear no trade marks, and this is why not much can be said about them. Manufacturing this type of pipe, in comparison to the production of homogeneous clay pipes, was

not difficult. Therefore, they were treated as a by- production produced in hundreds of anonymous pottery workshops throughout the country. Some 'lulka' pipes were undoubtedly imported from Turkey and Hungary. In Gdansk, a pottery workshop, producing 'lulkas' pipes from ferruginous clay which was used for making pots and stove tiles, was probably situated between the Hevelius Hotel and the Radunia Canal. Twenty years ago, archeologists found some damaged clay molds there which were used to produce tiles, (with a rosette and the head of a lion) and many other fragments of ceramic ware, dated from the turn of the seventeenth and eighteenth centuries. Among them were some bowls of complex pipes (with no signs of usage on them) and fragments of a clay rack used for baking 'lulkas' pipes in the oven (photo 81). It was a very interesting discovery as by then archeologists had managed to identify only the lulkas pipes manufactured in a pottery workshop in Podwale

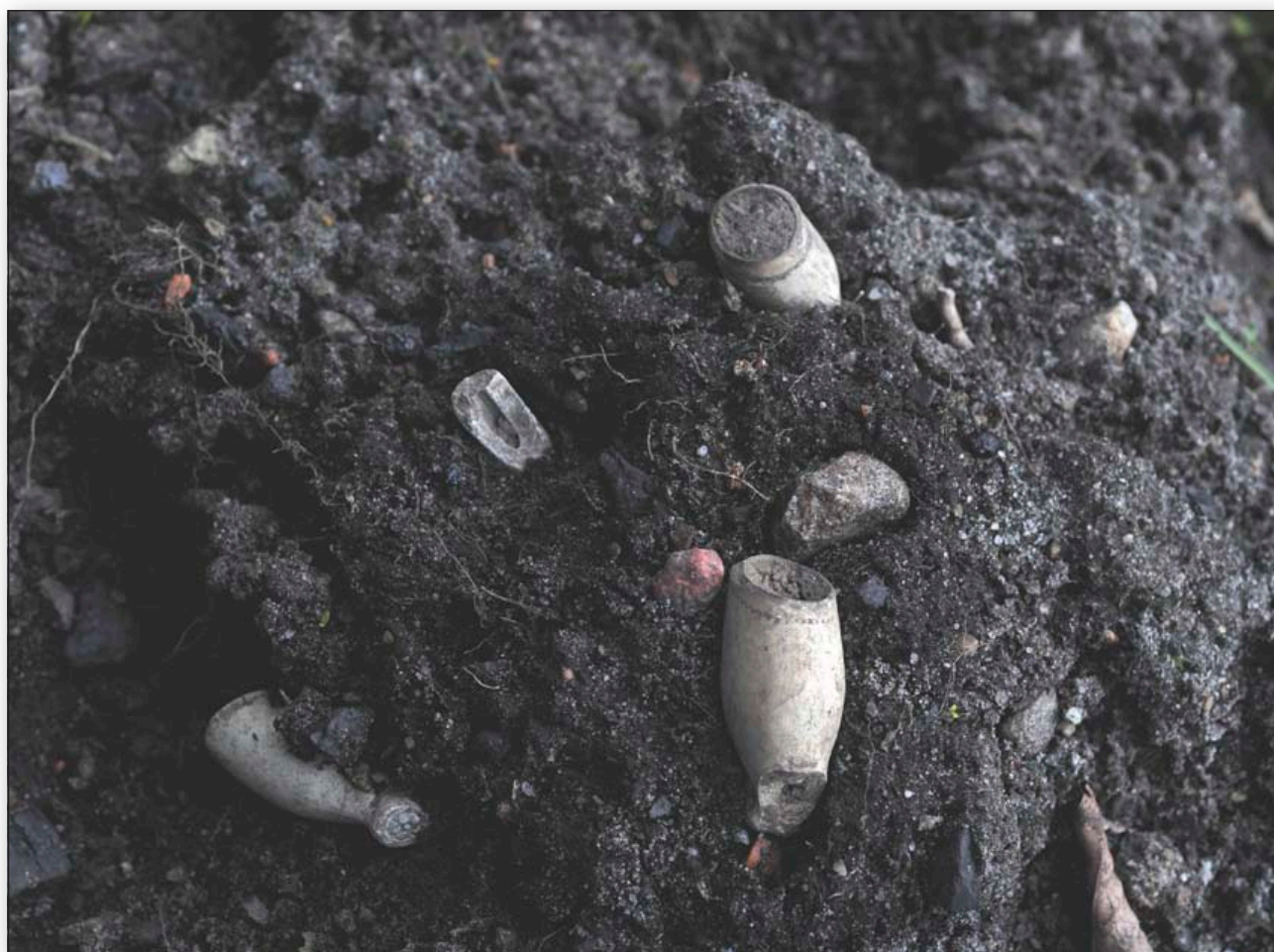
mi jak pieczarki. Bardzo rzadko trafiały się ozdobione kolorową glazurą lulki, których czas wyrzucenia na śmietnik można określić na podstawie znajdujących wraz z nimi fajek jednorodnych. Żywot tych drugich bywał zwykle bardzo krótki, dlatego datowanie badanego stanowiska według czasu ich produkcji jest dość precyzyjne.

Próby dokładniejszego datowania najstarszych lulek zwykle nie przynoszą rezultatu. Jak powiedział nam najwybitniejszy znawca ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej, prof. Jerzy Kruppé z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, formy do wyrobu takich fajek mogły być wyko-

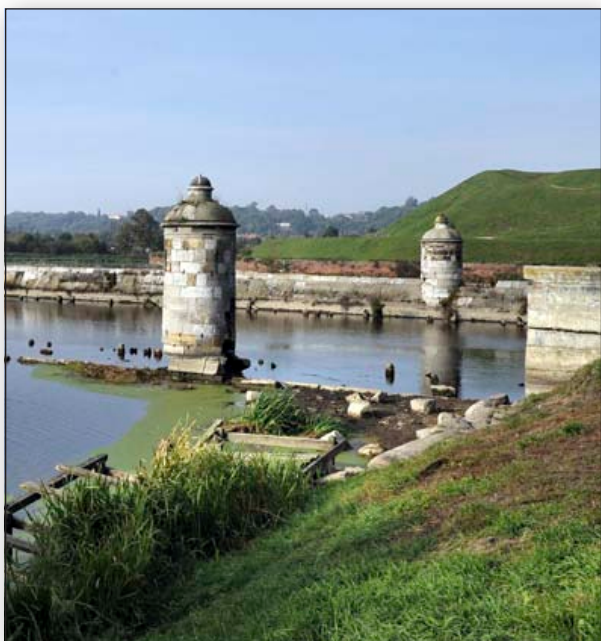
Street in Warsaw.. A detailed description is given in a 1955 book called, 'Sketches of the Old Town'.

Most of the pipes presented in the album were found in Gdansk earthen bastions, once strengthened with litter (ceramics, glass and bones), near the River Motława. Some of them were given over as allotments not so long ago, and here, after heavy rains white homogeneous pipe bowls grew out of the ground like mushrooms.

'Lulkas' pipes decorated with colourful glaze were rarely found, the time of their disposal can be dated by homogenous pipes which were discovered with them.

83 Siedemnastowieczne fajki w kretowisku na gdańskim bastionie obronnym / Seventeenth-century pipes in a molehill on one of the defensive bastions in Gdańsk

84. Na prawo Bastion „Żubr” / On the right: 'Bison' Bastion

rzystywane przez kilka pokoleń garncarzy. A zastosowane glazury, nawet te najbardziej charakterystyczne dla wyrobów ceramicznych z XVII wieku, używano także w następnym stuleciu. Dlatego nie powinno dziwić, że większość fajek typu złożonego zaprezentowanych w tym opracowaniu datujemy ogólnie na XVII/XVIII wiek

Warto dodać, że lulki typologicznie są przynajmniej o pół wieku młodsze od fajek jednorodnych. Jak ustalił podczas pobytu na Białorusi Jerzy Zając, najstarsze na terenie dawnej Rzeczypospolitej wiarygodnie datowane fajki tego typu znaleziono w trakcie poszukiwań śladów miasta Kazimierz (Kazimir), które istniało zaledwie 12 lat (1643-1655). Uległo zagładzie podczas wojny polsko-rosyjskiej (1654-1667), a odkryte zostało dopiero kilka lat temu przez historyka prof. Siergieja Rassadina. Drugim miejscem, gdzie znaleziono sporo lulek, jest pole bitwy pod Beresteczkiem (Ukraina),

Attempts to accurately date the oldest 'lulkas' pipes usually bring no success.

Prof. Jerzy Kruppé of the Institute of Archaeology at Warsaw University (a most distinguished scholar of late medieval and modern pottery), tells us that the moulds for the manufacture of such pipes could have been used by several generations of potters.

The glaze applied at that time, even the one which was the most characteristic for ceramics from the seventeenth century, was also used in the next century. It is therefore not surprising that most of the pipes of the complex type presented in this study generally date from the seventeenth / eighteenth century.

It is worth noting that 'lulkas' pipes are typologically at least half a century younger than homogeneous pipes. Jerzy Zając established this fact during his stay in Belarus. The oldest reliably dated pipes of this type were found during the search for the traces of the town of Kazimierz (Kazimir), which had existed for only 12 years (1643-1655) in the former Republic of Poland.

The town had been completely destroyed during the Polish-Russian war (1654-1667), and was discovered only a few years ago by the historian Prof. Sergei Rassadin. Another place where a great number of 'lulkas' pipes were found is on a former battlefield situated close to a town called Beresteczko (Ukraine). The Polish army fought a battle with Tatars and Cossacks there in 1651.

Readers can admire homogenous clay pipes from the collection of Edward Zimmermann and 'lulkas' pipes from the collection of Jerzy Zając in the photographs

która rozegrała się w 1651 r. między wojskiem polskim a siłami tatarsko-kozackimi.

W części albumowej zaprezentowane zostały jednorodne fajki gliniane ze zbioru Edwarda Zimmermanna oraz luki z kolekcji Jerzego Zająca. Są to najbardziej znaczące zbiory tego rodzaju zabytków z okresu nowożytnego nie tylko na Pomorzu, ale i w skali kraju. Wprawdzie kilka fajek dołączonych dla celów porównawczych znaleziono poza Gdańskiem, ale w każdym przypadku jest to zaznaczone. Zobaczmy zatem, jakie fajki palono na terenie Gdańska od czasów panowania polskiego króla Stefana Batorego (1576-1586) aż po kres epoki napoleońskiej.

85. Siedemnastowieczne ziemne bastiony obronne w Gdańsku, na których często znajdowano fragmenty fajek glinianych / Seventeenth-century ground bastions in Gdańsk where clay pipe fragments were often found

presented in this book. These are the most significant collections of such artefacts from modern history not only in Pomerania but in the whole country. Several pipes used for reference purposes were found outside Gdańsk, but these cases are noted.

Let's see what kind of pipes were smoked in Gdańsk from the reign of the Polish King Stefan Batory (1576-1586) until the end of the Napoleonic era.

FAJKI GLINIANE

zbiory autorów w fotografii

Tomka Kamińskiego

CLAY PIPES

authors' collections in the photography of

Tomek Kamiński

OKREŚLENIA FAJCZARSKIE UŻYTE W TEKŚCIE

- FAJKA GLINIANA (JEDNORODNA FAJKA GLINIANA) – typ najstarszej europejskiej fajki nowożytnej, produkowany od około 1580 roku. Główka i cybuch stanowią jednolitą, niepodzielną całość wykonaną najczęściej z białej glinki kaolinowej
- LULKA – główka fajki złożonej, typologicznie młodszej od fajki jednorodnej o około pół wieku. Najstarsze lulkę wykonane były z gliny i przywędrowały do Polski z Turcji, stąd używana w Europie nazwa „fajka typu tureckiego”
- GŁÓWKA – początkowa część fajki, w której pali się tytoń, a niekiedy inne ziele, np. popularny ongiś na Pomorzu „Waldmeister” (marzanek wonną – *Asperula odorata*)
- CYBUCH – to część fajki z przewodem dymowym pomiędzy główką i ustnikiem. Do lulek stosowano najczęściej cybuch z gałęzi wiśni, czereśni i leszczyny oraz rogowy ustnik
- PRZÓD FAJKI – w odróżnieniu od lulek przód fajek jednorodnych to część główki, którą widzi palacz, trzymając ją w ustach. Od strony palącego określa się również prawą i lewą część główki.
- FAJCZARZ – osoba paląca fajkę
- FAJKARZ – wytwórca fajek

TERMS CONNECTED WITH PIPE SMOKING

- A CLAY PIPE (A HOMOGENEOUS CLAY PIPE) - the oldest type of modern European pipe, produced from about 1580. A bowl and stem constitute a homogeneous, indivisible whole made mostly of white kaolin clay
- A LULKA – a bowl of a complex type of pipe typologically about half a century younger than a homogeneous pipe. The oldest 'lulkas' were made of clay and were brought to Poland from Turkey, hence the name 'Turkish-type pipe' used in Europe
- A PIPE BOWL - the part of a pipe in which tobacco or sometimes other herbs, for example 'Waldmeister' (woodruff – *asperula odorata*) once popular in Pomerania, were smoked
- PIPE STEM – the part of a pipe with a flue between the bowl and the mouthpiece. 'Lulkas' usually had a stem made of cherry tree or hazel branches and a horn mouthpiece
- FRONT OF A PIPE – in contrast to 'lulkas' the front of a homogeneous clay pipe constitutes this part of the bowl which can be seen by a smoker while holding it in his mouth. The right and the left side of a pipe is also defined in the same way.

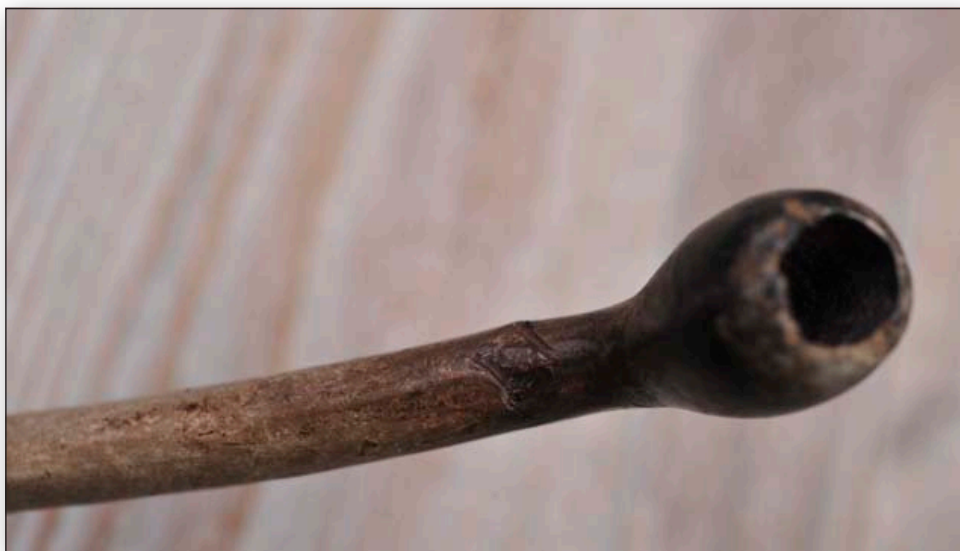
Większość eksponatów pokazanych w części albumowej odkryta zostały w Gdańsku, w innych przypadkach miejsce znalezienia podane jest pod zdjęciem. O ile możliwe były takie ustalenia, w podpisie określamy: miejsce produkcji, sygnaturę producenta, wytwórcę fajki, wymiary oraz datowanie. W przypadku najstarszych lulek, które nie są sygnowane, podajemy tylko wymiary i przybliżone datowanie według metod archeologicznych. Przy określaniu producentów fajek z Goudy opieraliśmy się na publikacji J. van der Meulena, *Goudse pijpenmakers en hun merken, Pijpelogische Kring Nederland, Leiden en de Stedelijke Musea Gouda, 2003*.

Most of the exhibits, shown in the photos at the end of the book, were discovered in Gdansk. In all other cases, the name of a place where an artefact was found is given under the photo. Where possible information is given as follows: the place of manufacture, the manufacturer's signature, the basic dimensions, the manufacturer of a pipe and its dating. In the case of the oldest 'lulkas' which are not signed, we only give dimensions and approximate dating according to archaeological methods. In determining the Gouda pipe producers we drew our knowledge from the publication of J. van der Meulen 'Goudse pijpenmakers en hun merken', *Pijpelogische Kring Nederland, Leiden en de Stedelijke Musea Gouda, 2003*.

- XVI - XIX – stulecie / century
- A, B – półwiecze / half a century
- a, b, c, d – ćwierćwiecze / a quarter of a century
- H – wysokość / height
- L – długość / length

87. Anglia. Najstarsza w Europie Wschodniej fajka z okresu nowożytnego znaleziona została w Gdańsku, H 20 mm, L 85 mm, sygnatura „IR”, ok. 1580 r. / England. The oldest modern pipe in Eastern Europe found in Gdańsk, H 20 mm, L 85 mm, mark: IR, circa 1580

88. Anglia, Holandia, niesygnowane / England, The Netherlands, unsigned, H 25– 30 mm, XVII a

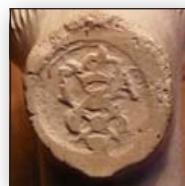
89. Z lewej: Anglia, niesygnowana, H 25 mm, ok. 1600 r., z prawej: Rościn (Rostin in Neumark, Prusy), H 59 mm, sygnatura: „S”, XVIII d / Left: England, unsigned, H 25 mm, circa 1600, right: Rościn (Rostin in Neumark, Prussia), H 59 mm, mark: S, XVIII d

90. Fajki typu „Sir Walter Raleigh/Jonas”, Amsterdam. Fajka w środku, sygnatura: gmerk oraz litery „IA”, Jan Atvoort (?), H 34 mm, 1630/1640 r. Pozostałe, sygnatura: róża pod koroną i litery „EB”, H 34 mm, 1630/1640 r. / 'Sir Walter Raleigh/Jonas' type pipes, Amsterdam. In the middle- pipe, mark: a House mark and the letter IA, Jan Atvoort (?), H 34 mm, 1630/1640. The others, H 34 mm, mark: a rose under the crown and the letter EB, 1630/1640

91. Amsterdam, fajki typu „Sir Walter Raleigh/Jonas”. Fajka na pierwszym planie, sygnatura: róża pod koroną oraz litery „IA”, Jan Atvoort (?), H 32 mm, ok. 1630 r. Pozostałe, H 34 mm, sygnatura: róża pod koroną i litery „EB”, 1630/1640 r. / Amsterdam, a 'Sir Walter Raleigh/Jonas' type pipes. The pipe in the foreground, mark: a rose under the crown and the letter IA, Jan Atvoort (?), H 32 mm, circa 1630. The others, H 34 mm, mark: a rose under the crown and the letter EB, 1630/1640

92. W odkrytej na gdańskim bastionie obronnym amsterdamskiej fajce z połowy XVII wieku znajdował się skamieniały tytoń / Fossilized tobacco was discovered in a pipe from the mid-seventeenth century produced in Amsterdam which was found on the defensive bastion in Gdańsk

93. Amsterdam, Gouda, fajki barokowe, niesygnowane / Amsterdam, Gouda, Baroque type pipes, unsigned, H 33-35 mm, 1635/1640

94. Amsterdam, Gouda, fajki barokowe, niesygnowane / Amsterdam, Gouda, Baroque type pipes, unsigned, H 34-36 mm, 1630/1640

95. Gouda, fajka barokowa, sygnatura: róża, H 30 mm, około 1630 r. / Gouda, Baroque type pipe, mark: rose, H 30 mm, circa 1630

96. Amsterdam, fragment cybucha, napis: LICHTIVS ANNO 1632 (Per de Licht?), L 47 mm, 1632 r. / Amsterdam, a fragment of a pipe stem, inscription: LICHTIVS ANNO 1632 (Per de Licht?), L 47 mm

97. Gouda, fragment cybucha / a fragment of a pipe stem, L 39 mm, XVIII a

98. Holanda / The Netherlands, XVII b – XVII d

99. Holandia / The Netherlands, XVII b, c

Fajki gliniane / Clay pipes

100. Przykłady fajek użytkowanych po uszkodzeniu główki lub cybucha / Examples of pipes which were used after their bowls or stems got damaged, XVII/XVIII

101. Fajki typu „Sir Walter Raleigh/Jonas”. Prawdopodobnie Gouda, niesygnowane / 'Sir Walter Raleigh/Jonas' type pipes. Probably Gouda, unsigned, H 37 mm, XVII d

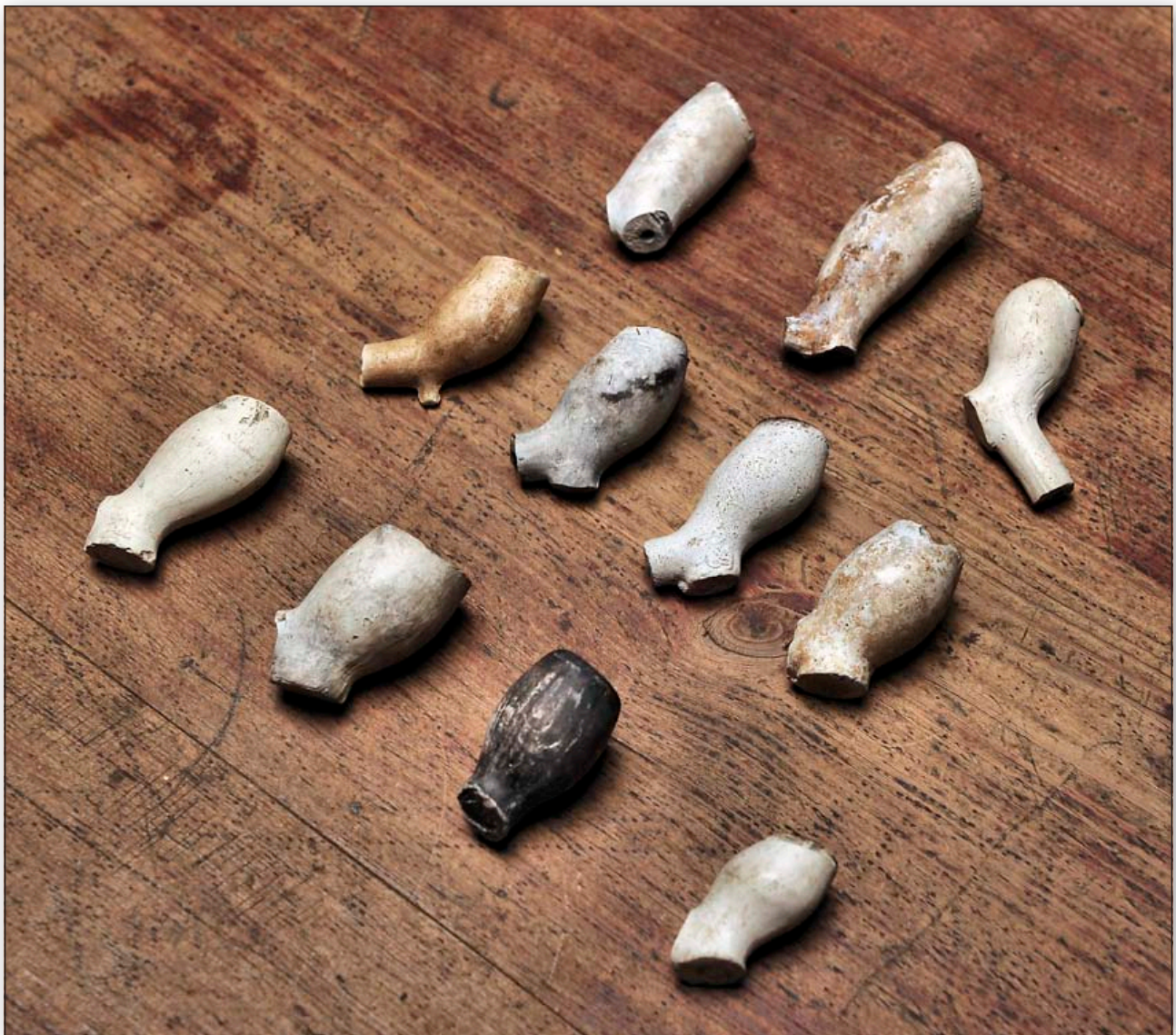
102. Holandia, bardzo rzadko znajdowane w Polsce glazurowane fajki jednorodne z białej glinki. Niesygnowane, na dole: H 53 mm, XVIII c, u góry: H 35 mm, XVII d / The Netherlands, glazed homogenous pipes rarely found in Poland. Unsigned, down: H 53 mm, XVIII c, top: H 35 mm, XVII d

103. Fajka typu „Sir Walter Raleigh/Jonas”. Prawdopodobnie Gouda, niesygnowana / 'Sir Walter Raleigh/Jonas' type pipe. Probably Gouda, unsigned, H 40 mm, XVII d

104. Holandia, mleczarz i mleczarka,
niesygnowana / The Netherlands, milkmaid
and milkman, unsigned, H 40 mm, XVII d

105. Anglia / England, XVII b – XVII d

106. Wyprodukowana w Amsterdamie fajka z drugiego ćwierćwiecza siedemnastego wieku z mosiężnym pojemnikiem na tytoń, XVII d / A pipe from the second quarter of the seventeenth century, produced in Amsterdam, with a brass container for tobacco, XVII d

107. Wykonane z mosiądzu osiemnastowieczne przyborniki do fajek, L 76 mm i 88 mm / Eighteenth - century brass pipe tools, L 76 mm and 88 mm

108. Gorinchem, niesygnowana / unsigned, H 35 mm, Jan Jansz, XVIII a

109. Gouda. Wilhelm III Orański, niesygnowana,
napis: PLUS UL TRA, H 38 mm, XVIII a / Gouda.
William III of England, unsigned, inscription: PLUS UL
TRA, H 38 mm, XVIII a

110. Holanda / The Netherlands, 1690 – 1740

III. Gouda, sygnatura / mark: „HP”, H 40 mm, Hendrik Scharp, XVIII a

112. Gouda, sygnatura: „IB” pod koroną, Jan Arijse Boot, XVIII a / Gouda, mark: IB under the crown, Jan Arijse Boot, XVIIIa

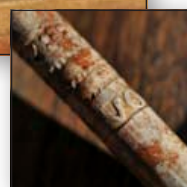
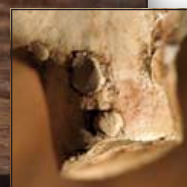
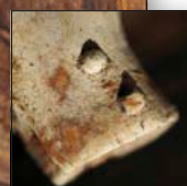
113. Gouda, fragmenty cybuchów, L 43 mm i L 24 mm, XVIII a. Miejsce znalezienia: Gdańsk i Rzucewo (po prawej) / Gouda, fragments of a pipe- stem, L 43 mm, L 24 mm, XVIII a. Found in Gdańsk and Rzucewo (right)

114. Gouda, niesygnowana / unsigned, H 36 mm, XVIII a

115. Gouda, sygnatura / mark: „MK”, H 40 mm, Mels Korthals, XVIII a

116. Po lewej: Holandia, imitacja fajki z Goudy, sygnatura: herb Goudy, H 46 mm, L 39,5 cm, napis na cybuchu: DIRCK ENTVOGEL, handlarz Dirck Entvogel, XVIII c / Left: The Netherlands, imitation Gouda pipe, mark: the Coat of Arms of Gouda, H 46 mm, L 39,5 cm, inscription on the stem: DIRCK ENTVOGEL, dealer Dirck Entvogel, XVIII c

117. Holandia, XVII b – XVIII A. U góry: Rościn (Rostin in Neumark, Prusy), XVIII B / The Netherlands, XVII b – XVIII A. Top: Rościn (Rostin in Neumark, Prussia), XVIII B

118. Gouda, niesygnowana /
unsigned, H 33 mm, XVIII a

119. Godło Norwegii, niesygnowana, nieustalone miejsce produkcji / The emblem of Norway, unsigned and an unknown place of production, H 48 mm, XVIII A

120. Gouda. Na fajkach wykonanych z okazji podpisania Pokoju w Akwizgranie (Aken) znajdują się wizerunki: cesarza rzymskiego Franciszka I Lotaryńskiego, Marii Teresy, cesarzowej rzymskiej, herb Węgier i godło Świętego Cesarstwa Rzymskiego, 1748 r. / Gouda. Pipes to commemorate the signing of the Treaty of Aix-la-Chapelle, decorated with the images of: Francis I, Holy Roman Emperor, Maria Theresa, Holy Roman Empress, Coat of Arms of Hungary and the Emblem of the Holy Roman Empire, 1748

121. Gouda, sygnatura: lilijka, H 50 mm, Hendrik Manshoofd, sygnatura: lis, H 50 mm, Hendrik van Brugge, 1748 r. / Gouda, mark: lily, H 50 mm, Hendrik Manshoofd, mark: fox, H 50 mm, Hendrik van Brugge, 1748

122. Gouda. Pokój w Akwizgranie (Aken), napis: AKENS VREDE EN GESLOTE OCT 18 T JAAR 1748, sygnatura: „D”, Jan van Leeuwen, H 45 mm, 1748 r. / Gouda. Treaty of Aix-la-Chapelle, inscription: AKENS VREDE EN GESLOTE OCT 18 T JAAR 1748, mark: D, Jan van Leeuwen, H 45 mm, 1748

123A. Gouda. Franciszek I Lotaryński, cesarz rzymski i Maria Teresa, cesarzowa rzymska, napis: FRANC. STE: KEISER. and MARIA. TERE KEISERIN, sygnatura: „D”, Jan van Leeuwen, H 50 mm, 1748 r. / Gouda. Francis I, the Holy Roman Emperor and Maria Theresa, Holy Roman Empress, inscription: FRANC. STE: KEISER. and MARIA. TERE KEISERIN, mark: D, Jan van Leeuwen, H 50 mm, 1748

123B. Gouda. August III, król Polski i wielki książę litewski, elektor saski, napis: FRI. AUGUS. K v POOLE., sygnatura: „D”, Jan van Leeuwen, H 50 mm, 1748 r. / Gouda. Augustus III of Poland, king of Poland and Grand Duke of Lithuania, Elector of Saxony (as Frederick Augustus II), inscription: FRI. AUGUS. K v POOLE., mark: D, Jan van Leeuwen, H 50 mm, 1748

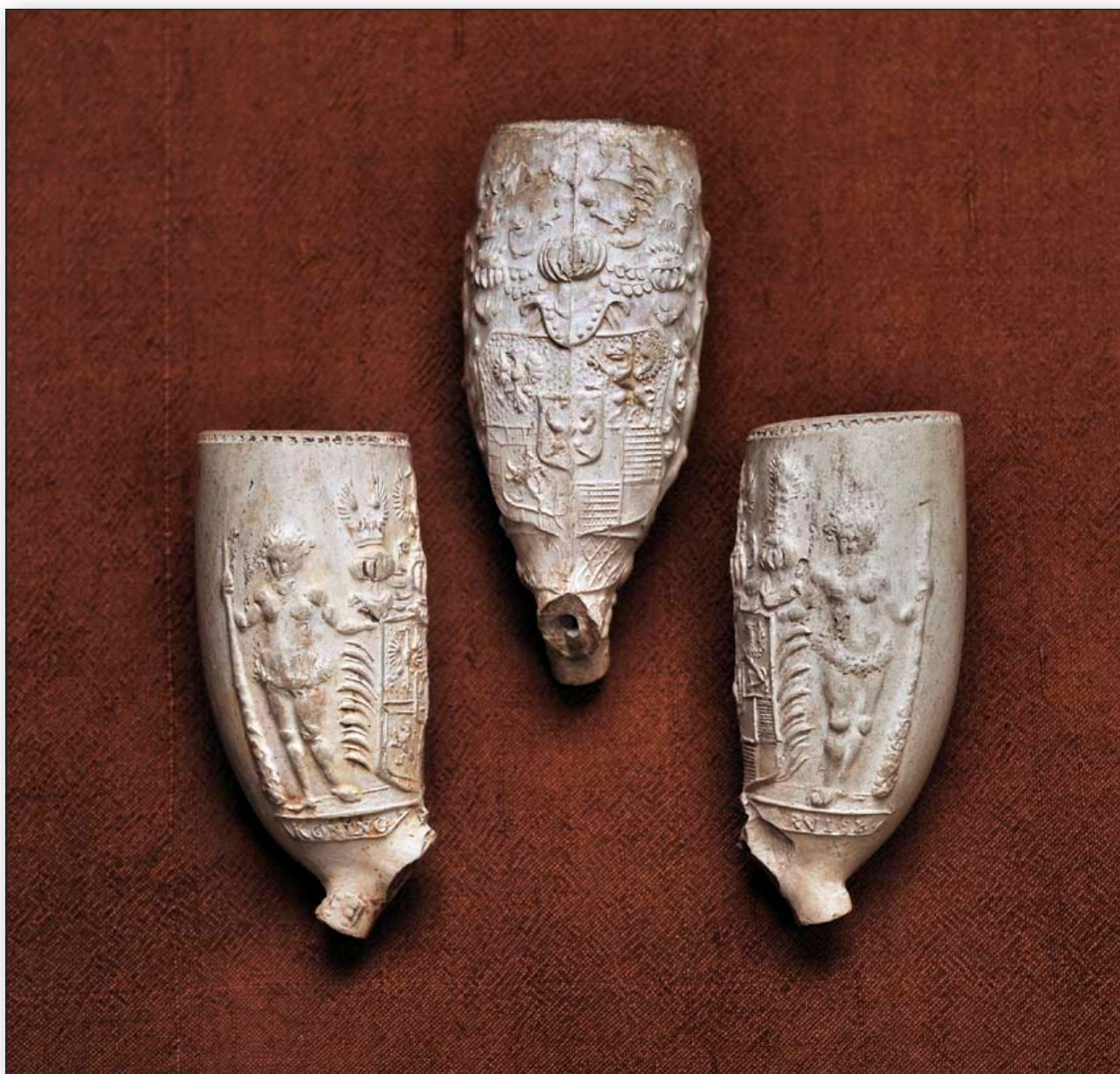

123C. Gouda. Król Prus Fryderyk II Wielki, napis: FREDERICUS K. v. PRUISE. Sygnatura: „D”, Jan van Leeuwen, H 50 mm, 1748 r. / Gouda. Frederick II of Prussia, inscription: FREDERICUS K. v. PRUISE, mark: D, Jan van Leeuwen, H 50 mm, 1748

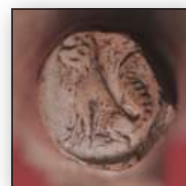

124. Gouda. Maria Teresa, cesarzowa rzymska. Fajka z lewej, napis: MARIA. TERE KEISERIN, sygnatura: „D”, Jan van Leeuwen, H 50 mm, 1748 r. Fajka z prawej, napis: MARIA THE KYSERIN, sygnatura: lis, Hendrik van Brugge, H 51 mm, 1748 r. / Gouda. Maria Theresa, Holy Roman Empress. Pipe to the left, inscription: MARIA. TERE KEISERIN, mark: D, Jan van Leeuwen, H 50 mm, 1748. Pipe to the right, inscription: MARIA THE KYSERIN, mark: fox, Hendrik van Brugge, H 51 mm, 1748

125. Gouda. Herb Królestwa Prus z czasów Fryderyka Wielkiego. Fajki po bokach, napis: KONING PRVISE, sygnatura: lis, Hendrik van Brugge, H 47mm, ok. 1750 r. Fajka środkowa, sygnatura: mleczarka, Leendert de Jong, H 53 mm, XVIII c / Gouda. The Arms of the Kingdom of Prussia during the reign of Frederick the Great. Pipes aside, inscription: KONING PRVISE, mark: fox, Hendrik van Brugge, H 47 mm, circa 1750. In the middle- pipe, mark: milkmaid, Leendert de Jong, H 53 mm, XVIII c

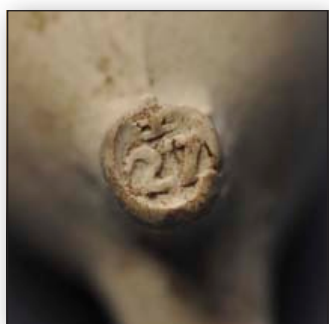

126. Gouda. Maria Teresa, cesarzowa rzymska (fragment fajkowej główki), napis: KYSERIN, sygnatura: „D”, Jan van Leeuwen, H 45 mm, 1748 r. / Gouda. Maria Theresa, Holy Roman Empress (a fragment of a pipe bowl), inscription: KYSERIN, mark: D, Jan van Leeuwen, H 45 mm, 1748

127. Gouda. Najbardziej popularne w trzecim ćwierćwieczu osiemnastego wieku holenderskie fajki ozdobne / Gouda. Dutch pipes the most popular types of decorative pipes in the third quarter of the eighteenth century

128. Holandia, imitacje fajek z Goudy, sygnatura: „9” i „27” pod koroną. Napis na cybuchu: FRANS VAN DER VELDE, handlarz Frans van der Velde, XVIII c / The Netherlands, imitation Gouda pipes, mark: 9 and 27 under the crown. Inscription on the stems: FRANS VAN DER VELDE, dealer Frans van der Velde, XVIII c

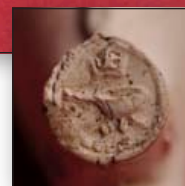

129. Gouda. Fajki z białej glinki nabrały barw w zależności od środowiska (ziemi, wody, mułu), w którym znajdowały się przez stulecia, XVIII c / Gouda. White clay pipes dyed by earth, water and silt in which they lay for centuries, XVIII c

130. Gouda, „Sachsenroos” – godło Dolnej Saksonii (?) i litery „M K”. Sygnatura: baranek, Jan Pieterse Versluijs, H 53 mm, XVIII c / Gouda, 'Sachsenross' – the emblem of Lower Saxony (?) and the letter 'M K'. Mark: lamb, Jan Pieterse Versluijs, H 53 mm, XVIII c

131. Gouda. Wilhelm IV Orański, Anna Hanowerska, napis: T VORSTELYKE HUYS V. ORANIE, sygnatura: podgrzewacz do potraw, Pieter Lens, H 52 mm, ok. 1750 r. / Gouda. William IV, Prince of Orange-Nassau and Anne, Princess Royal and Princess of Orange. Inscription: T VORSTELYKE HUYS V. ORANIE, mark: chafing dish, Pieter Lens, H 52 mm, circa 1750

132. Gouda. Herb Danii, napis: DENEMARKE, sygnatura: klucz, Machiel Storm, H 51 mm, 1750/1760 rok / Gouda. The Coat of Arms of Denmark. Inscription: DENEMARKE, mark: key, Machiel Storm, H 51 mm, 1750/1760

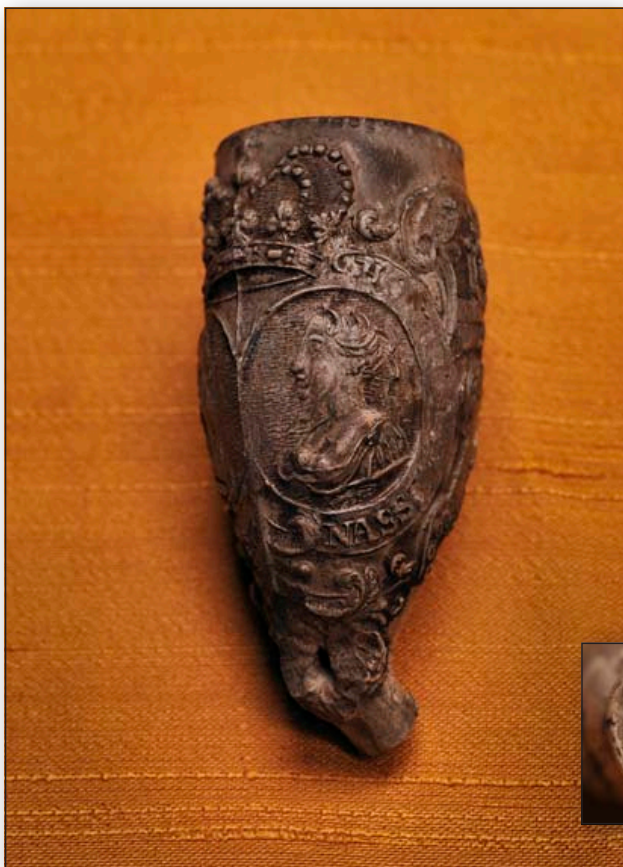
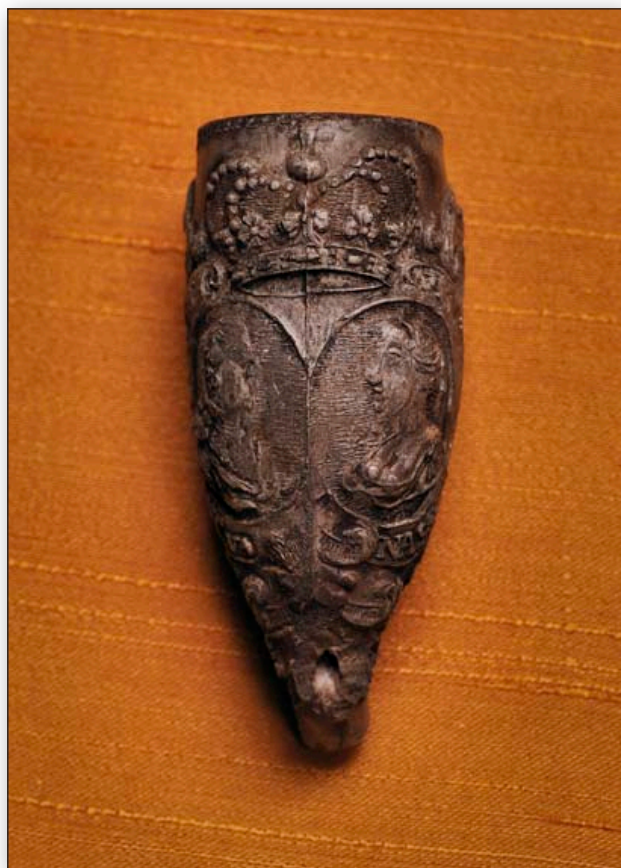
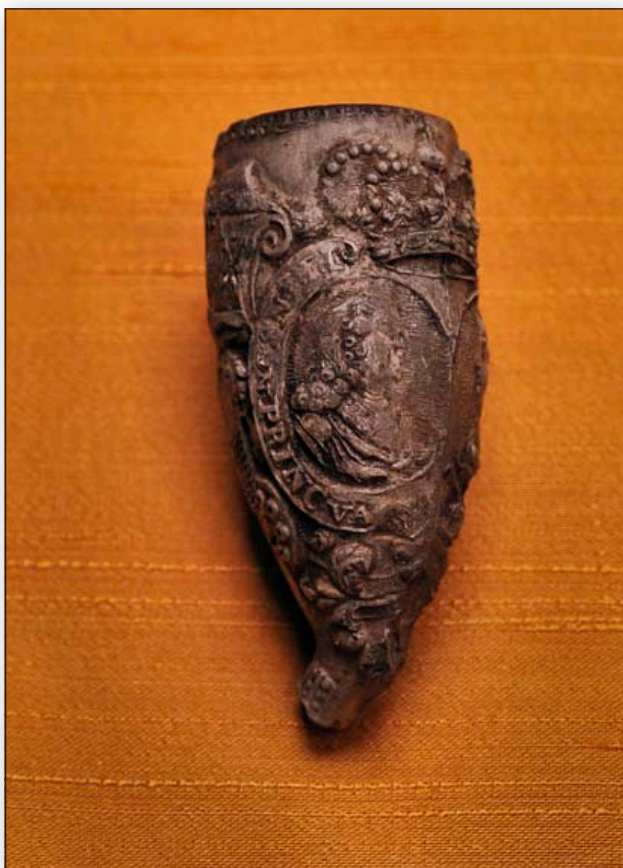
133. Gouda. Król Prus Fryderyk II, Wilhelm IV Orański, Anna Hanowerska, Jerzy II Hanowerski, napis: FREDERICUS K v PRUISE / W.C.H. FRISO. PRINS EN / ANNA PRINC V. ORANIE / GEORGIUS II K v ENGELA, sygnatura: podgrzewacz do potraw, Pieter Lens, H 52 mm, ok. 1750 r. / Gouda. Frederick II of Prussia, William IV, Prince of Orange-Nassau (Willem Karel Hendrik Friso), Anne, Princess Royal and Princess of Orange, George II Great Britain. Inscription: FREDERICUS K v PRUISE / W.C.H. FRISO. PRINS EN / ANNA PRINC V. ORANIE / GEORGIUS II K v ENGELA, mark: chafing dish, Pieter Lens, H 52 mm, circa 1750

134. Anglia, herb Anglii, napis: DIEU ET MON DROIT / HONI SOIT QUI MAL Y PENSE, sygnatura: „WS”, H 47 mm (z lewej), H 50 mm, XVIII b, c / England. The Royal Arms of England, inscription: DIEU ET MON DROIT / HONI SOIT QUI MAL Y PENSE, mark: WS, H 47 mm (left), H 50 mm, XVIII b, c

135. Gouda. Herb Rzeczypospolitej Obojga Narodów (w środku herb Wazów) oraz Saksonii z czasów panowania króla Polski Augusta III (na tarczy, w kolejności heraldycznej: herb Wettinów, Elektoratu Saskiego, oraz ks. Berg, Cleve i Jülich), H 47 mm, sygnatura: lilijka, Hendrik Manshoofd, ok. 1750 r. / Gouda. The Coat of Arms of the Polish–Lithuanian Commonwealth - the Polish Kingdom and the Grand Duchy of Lithuania and the Coat of Arms of Saxony during the reign of Augustus III of Poland (Friedrich August II), H 47 mm, mark: lily, Hendrik Manshoofd, circa 1750

136. Gouda. Karol Christian van Nassau-Weilburg i Karolina van Orange-Nassau, napis: PRINS EN PRINC VA NASS: WEILBURGH, H 50 mm, sygnatura: „holenderski lew”, Frans Verzijl, ok. 1760 r. / Gouda. Charles Christian, Prince of Nassau-Weilburg and Princess Carolina of Orange-Nassau, inscription: PRINS EN PRINC VA NASS: WEILBURGH, H 50 mm, mark: 'Dutch Lion', Frans Verzijl, circa 1760

137. Mosiężny pojemnik na tytoń, XVIII d. Fajka: Rościn (Rostin in Neumark, Prusy), sygnatura: (?), napis na cybuchu: FABRIQ ROSTIN, H 49 mm, L 21 cm, XVIII B / A brass container for tobacco, XVIII d. Pipe: Rościn (Rostin in Neumark, Prussia), mark: (?), inscription on the stem: FABRIQ ROSTIN, H 49 mm, L 21 cm, XVIII B

138. Gouda. Anna Hanowerska, Wilhelm IV Orański i jego herb książęcy, napis: D. IONG VO EN VORSTEIN / HONI SOIT QUI MAL Y PENSE, sygnatura: herb Goudy, H 52 mm, Jan Abramsz. De Vet, ok. 1750 r. / Gouda. William IV, Prince of Orange-Nassau and Anne, Princess Royal and Princess of Orange, the Coat of Arms of William IV. Inscription: D. IONG VO EN VORSTEIN / HONI SOIT QUI MAL Y PENSE, mark: the Coat of Arms of Gouda, H 52 mm, Jan Abramsz. De Vet, circa 1750

139. Gouda, godto Rosji, sygnatura: „46”
pod koroną, H 50 mm, Jan van Leeuwen,
ok. 1750 r. / Gouda. The Emblem of Russia,
mark: 46 under the crown, H 50 mm, Jan
van Leeuwen, circa 1750

140. Gouda. Pokój w Hubertusburgu, napis: DER ADLERS FREUNDSCHAFT BEIDE, sygnatura: lis, Jan van Rossen, H 52 mm, 1763 r. / Gouda. Treaty of Hubertusburg, inscription: DER ADLERS FREUNDSCHAFT BEIDE, mark: fox, H 52 mm, Jan van Rossen, 1763

141. Gouda. Chrystian VI Oldenburg, król Danii i herb jego królestwa. Na ramieniu króla znajduje się sygnatura złotnika z Goudy, który grawerował mosiężną formę do wyrobu tych fajek – „DVO”, Dillis van Oye (1678 – 1749). Sygnatura: lis, Hendrik van Brugge, H 48 mm, ok. 1745 r. / Gouda. Christian VI of Denmark and Coat of Arms of Denmark. There is the signature of a Gouda silversmith on the king's arm. This silversmith engraved the mould to make these pipes – 'DVO', Dillis van Oye (1678 – 1749). Mark: fox, H 48 mm, Hendrik van Brugge, circa 1745

142. Te najczęściej znajdowane w Polsce fajki angielskie z symboliką masońską występują na stanowiskach archeologicznych z ostatniego ćwierćwiecza XVIII w., niesygnowane, H 44 mm / These most commonly found English pipes with masonic symbols are often discovered in Poland. They were dug out from archeological sites in the last quarter of the eighteenth century, unsigned, H 44 mm

143. Gouda. Fantazyjny herb, sygnatura: „P” pod koroną, Anthony / Jan Souffreu, H 51 mm, XVIII c / Gouda. A fanciful Coat of Arms, mark: P under the crown, H 51 mm, Anthony / Jan Souffreu, XVIII c

144. Holandia, niesygnowana / The Netherlands, unsigned, H 40 mm, XVIII d / XIX a

145. Niesygnowana / unsigned, H 49 mm, XIX a

146. Anglia, niesygnowana / England, unsigned, H 42 mm, XIX B

147. Rościn, (Rostin in Neumark, Prusy / Prussia), XVIII d

148. Zborowskie (Sborowsky in Schlesien, Prusy), herby Śląska i Hrabstwa Kłodzkiego, napis: SBOROWSKY, H 53 mm, sygnatura „D 2”, XVIII c (miejsce znalezienia: Zborowskie) / Zborowskie (Sborowsky in Schlesien, Prussia). A Coat of Arms of the Silesia and County of Kladsko, mark: D 2, inscription: SBOROWSKY, H 53 mm, XVIII c (found in Zborowskie)

149. Zborowskie (Sborowsky in Schlesien, Prusy), herby Śląska i Hrabstwa Kłodzkiego, napis: BRESLAU (Wrocław), H 53 mm, sygnatura „A”, XVIII c (miejsce znalezienia: Zborowskie) / Zborowskie (Sborowsky in Schlesien, Prussia). A Coat of Arms of the Silesia and County of Kladsko, mark: A. Inscription: BRESLAU (Wrocław), H 53 mm, XVIII c (found in Zborowskie)

150. Zborowskie (Sborowsky in Schlesien, Prusy), monogram FR = Fryderyk Rex, (król Prus Fryderyk II Wielki), napis: SBOROWSKY, H 52 mm, sygnatura: „B (2?)”, XVIII c (miejsce znalezienia: Zborowskie) / Zborowskie (Sborowsky in Schlesien, Prussia), monogram FR = Fryderyk Rex, (Frederick II of Prussia), mark: B (2?), inscription: SBOROWSKY, H 52 mm, XVIII c (found in Zborowskie)

151. Rościn (Rostin in Neumark, Prusy), herb Królestwa Prus, H 57 mm, sygnatura: „S” i „21”, ok. 1790 r. (miejsce znalezienia: Rzucewo, Rościn i Gdańsk) / Rościn (Rostin in Neumark, Prussia), a Coat of Arms of the Kingdom of Prussia, H 57 mm, mark: S and 21, circa 1790 (found in Rzucewo, Rościn and Gdańsk)

152. Zborowskie (Sborowsky in Schlesien, Prusy), niesygnowane, H 57 mm (z lewej) i H 59 mm, XVIII d (miejsce znalezienia: Zborowskie) / Zborowskie (Sborowsky in Schlesien, Prussia), unsigned, H 57 mm (left), H 59 mm, XVIII d (found in Zborowskie)

153. Anglia, niesygnowana / England, unsigned, H 48 mm, XIX B

154. Lulki / 'Lulkas', XVII B – XIX A

155. Kaszubska fajka zwana „wodnikiem” / Kashubian pipe known as 'Aquarius', H 35 mm, XVIII c

156. H 37 mm, L 43 mm, XVII d / XVIII

157. H 36 mm, L 42 mm, XVII B / XVIII

158. L 49 mm, XVIII B

159. XVII d / XVIII

Fajki gliniane / Clay pipes

160. XVII d / XVIII

161. H 34 mm, L 39 mm, XVIII

162. H 34 mm, L 45 mm, XVII d / XVIII B

163. H 34 mm, L 39 mm, XVIII

164. Turcja albo Węgry / Turkey or Hungary, H 40 mm, L 44 mm, XVIII B

165. Fajki wykonane w Turcji lub w warsztatach tureckich na Węgrzech / Pipes made in Turkey or in Turkish workshops in Hungary, XVIII

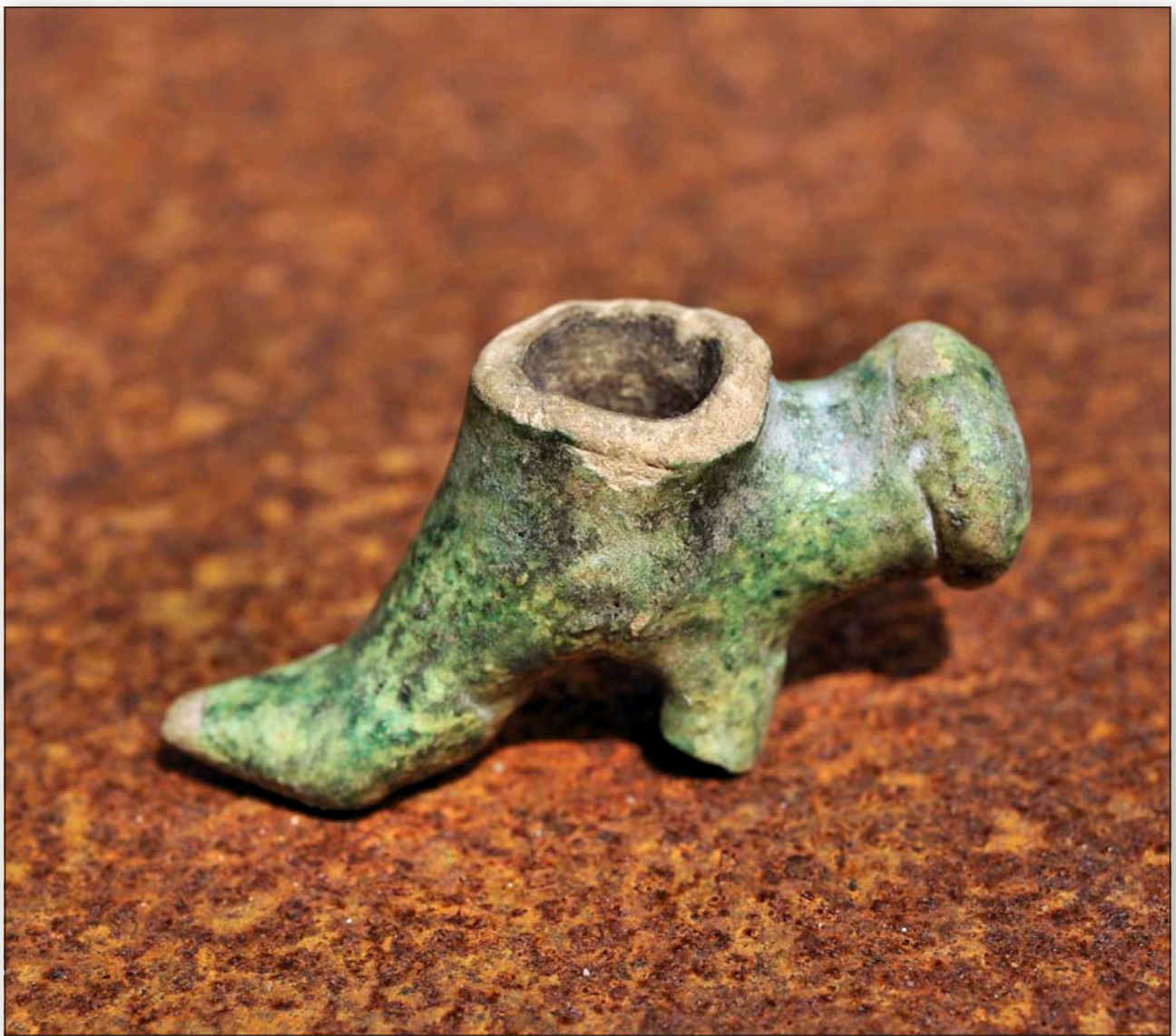
166. Turcja albo Węgry / Turkey or Hungary, H 41 mm, L 41 mm, XVIII A

167. Turcja, lulka przypominająca kopułę muzułmańskiego meczetu / Turkey, a 'lulka' designed on the dome of a Muslim mosque, H 36 mm, XVIII

168. Turcja / Turkey, L 50 mm, XVIII B

169. L 62 mm, XVIII

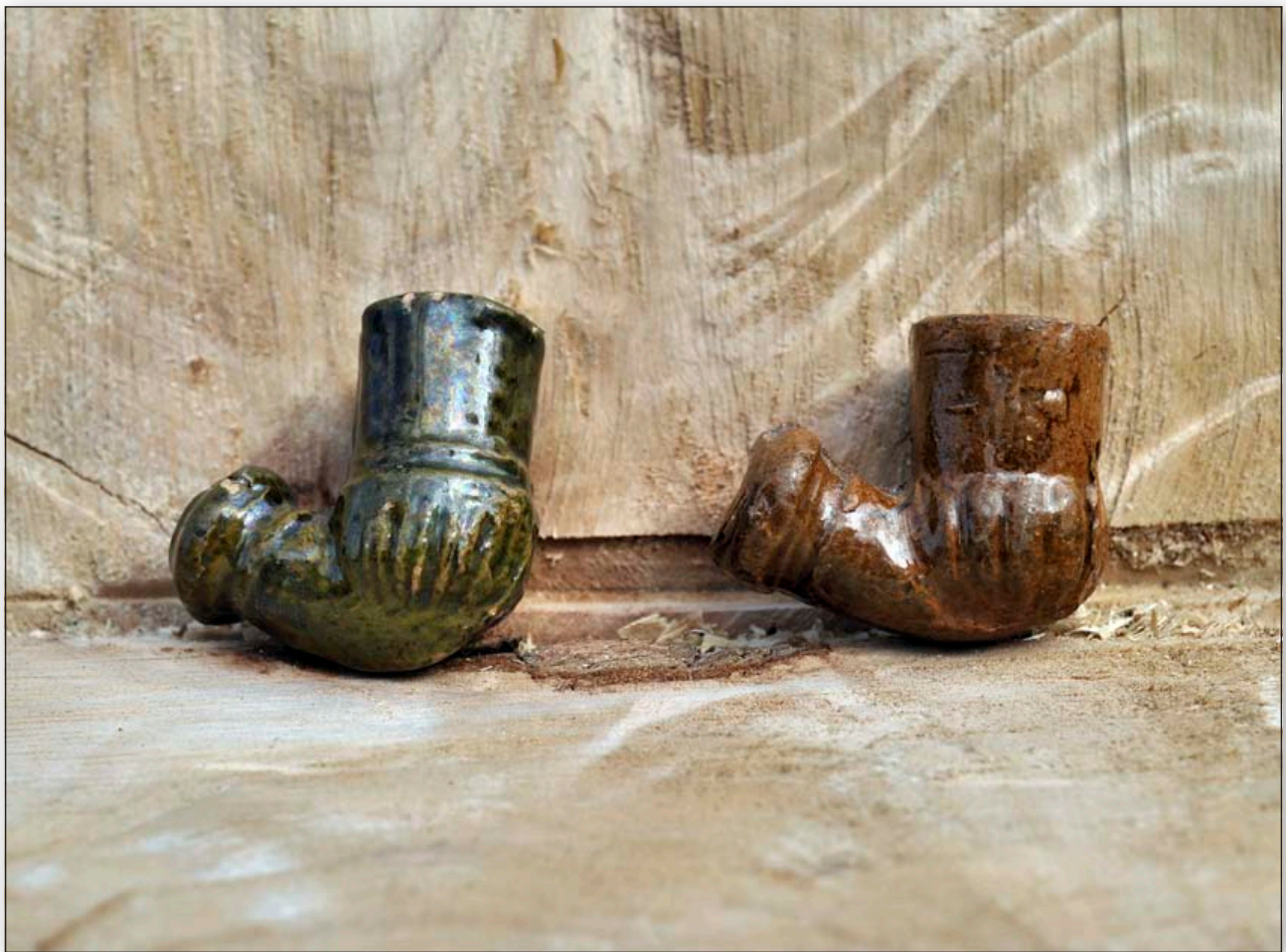

170. L 41 – 47 mm, XVIII

171. XVII B / XVIII

Fajki gliniane / Clay pipes

172. H 37 mm, L 43 mm, XVII d / XVIII

173. H 41 mm, L 50 mm, XVII B / XVIII A

174. Z lewej / left: H 36 mm, L 42 mm, z prawej / right: H 40 mm. XVIIIA

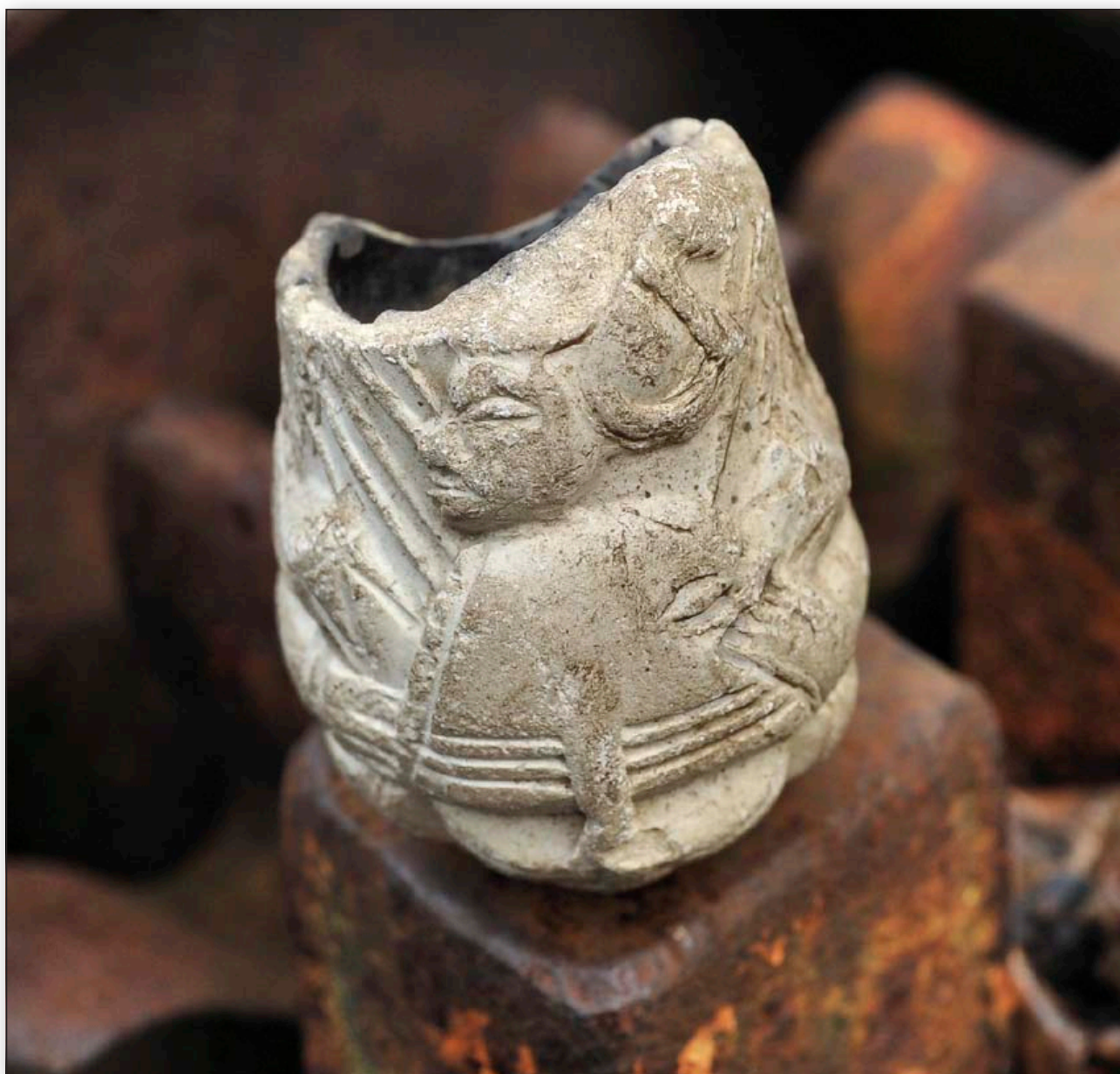
175. H 35 mm, L 44 mm, XVII B / XVIII A

176. XVII d / XVIII

177. XVIII d / XIX a

178. Turcja, miejsce znalezienia: Szczecin / Turkey, found in Szczecin (Pomerania), H 35 mm, XVIII

179. H 37 mm, L 39 mm, XVIII A

180. Turcja albo Węgry, lulka znaleziona w posiadłości króla Jana III Sobieskiego w Kolibkach / Turkey or Hungary, a 'lulka' found in Kolibki (Gdynia), H 51 mm, XVII d / XVIII a

181. Lulki z gdańskiego warsztatu garncarskiego (zob. str. 75) / 'Lulka' from the Gdańsk clay-pot workshop H 43 mm, L 43 mm, XVII d (refer to page 75)

Dr Otgonsuch Cagaan z Katedry Studiów Azjatyckich Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu rozpoznała na prezentowanej fajce pismo ojrackie lub kałmuckie. Nie do końca wyraźny napis można wg opinii dr Cagaan odczytać jako „yaangs kiikim...”, czyli „fajkę zrobiłem...”

Otgonsuch Cagaan, Ph.D. from the Department of Asian Studies of the Adam Mickiewicz University in Poznań recognised the Oirat or Kalmyk writing on one of the presented clay pipes. According to Dr. Cagaan, the inscription (which is not very clear) may be read as 'yaangs kiikim...' which translates as 'I have made this pipe...'. ▶

182. XVIII d / XIX a

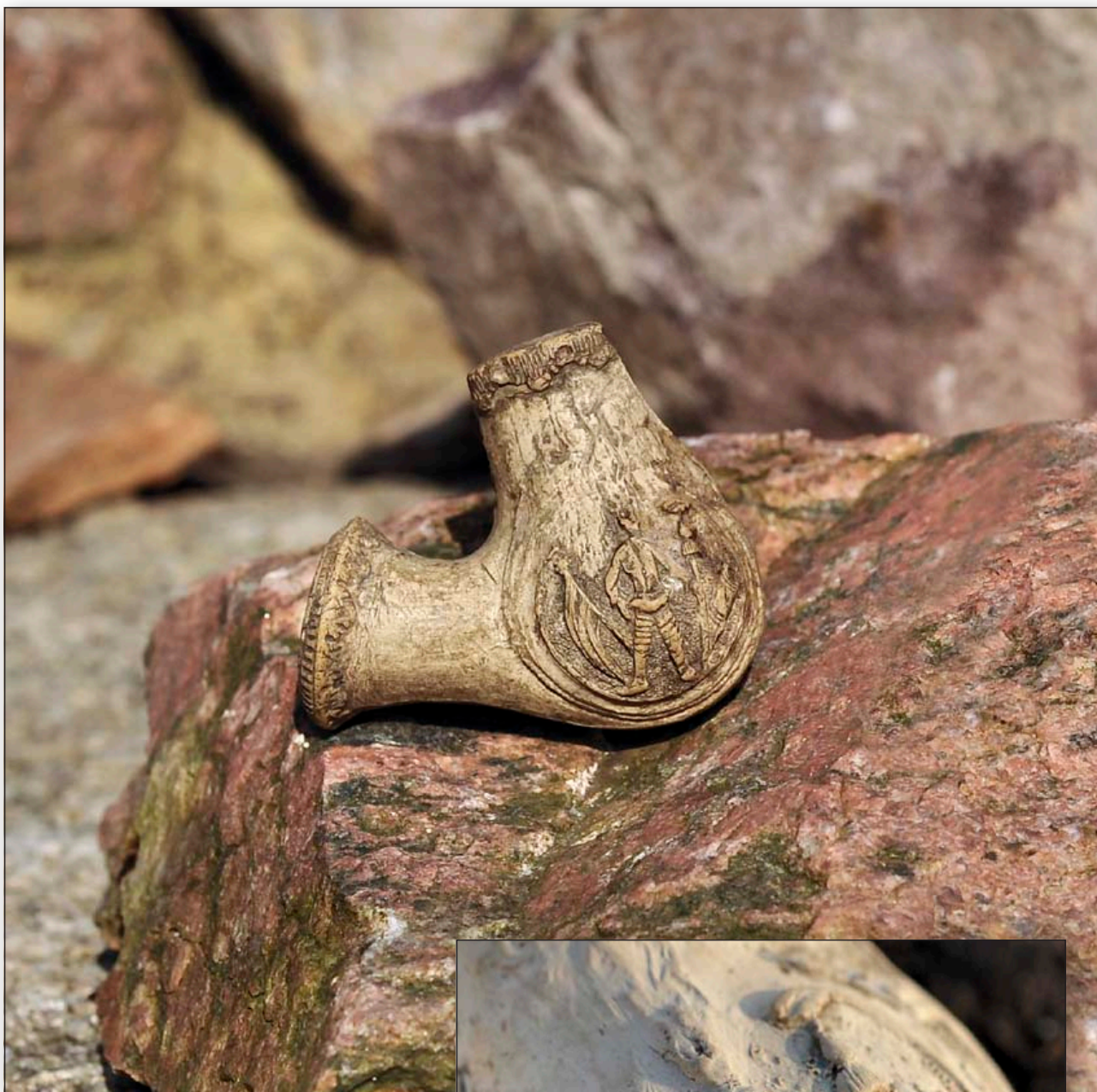

183. H 34 mm, L 53 mm

Fajki gliniane / Clay pipes

184. H 39 mm, L 46 mm, XVIII d / XIX a

185. Turcja albo Węgry / Turkey or Hungary,
H 46 mm, L 53 mm, XVIII

186, 187. Dziewiętnastowieczna lulka znaleziona przy nieistniejącym dworku w Gdyni Chwarznie / A nineteenth-century 'lulka' found near the now non-existent manor house in Gdynia Chwarzno, H 45 mm, L 45 mm

Fajki gliniane / Clay pipes

188. Miejsce znalezienia: Lębork / Found in Lębork (Pomerania), H 89 mm, L 73 mm, XIX d

189. Turcja albo Węgry / Turkey or Hungary, H 52 mm,
L 63 mm, XIX b

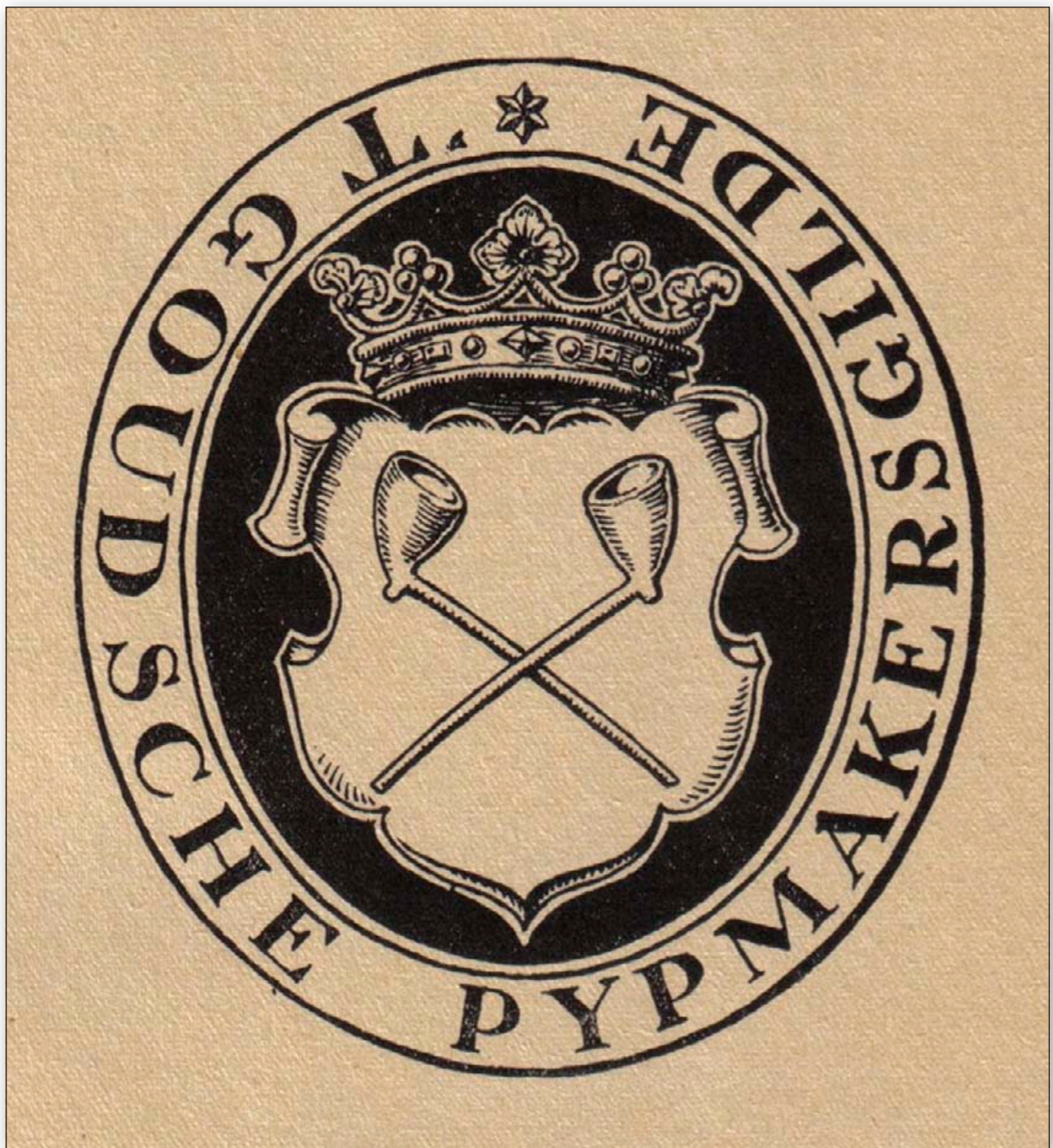
BIBLIOGRAFIA / BIBLIOGRAPHY

- Akerhagen A., Kritpipor, Stockholm 1985.
- Augustin N., Le Livre Europeen des Pipes en Teere, Willemstad 1980.
- Brinkering J.P., Opkomst en ondergang van een oranjeteelg II. Pijpelogische Kring Nederland, nr 43, 1988.
- Brongers G.A., Pijpen en tabak, Bussum 1964.
- Brongers, G. A., Van Gouwenaar tot bruyère pijp. Amerongen 1978.
- Carmiggelt A. D. Leśnikowski, Pijpelogie in Polen. Oproep aan de Nederlandse pijpenverzamelaars, Pijpelogische Kring Nederland, nr 44, 1989.
- Charytoniuk J., Komentarz do wystawy fajek glinianych Edwarda Zimmermanna, Antonin'87, Gdańsk 1987.
- Charytoniuk J., Fajki, Spotkania z Zabytkami, nr 3, Warszawa 1988.
- Charytoniuk J., Tradycje i Perspektywy glinianej fajki, w: Relaks i Kolekcjoner Polski, nr 12, 1987.
- Cieślak E., Cz. Biernat, Dzieje Gdańska, Gdańsk 1975.
- Clayton Link M., Exploring the Drowned City of Port Royal, w: National Geographic, Vol. 117, No 2, February 1960.
- Czołowski A., Marynarka w Polsce, Lwów 1922.
- De kleipijp als bodenvondst. Beknopt overzicht van tien jaar onderzoek naar de belangrijkste pijpenmakerscentra in de 17de een 18 eeuw. Onder redactie van Fred Tymstra en Jan van der Meulen, Pijpelogische Kring Nederland, Leiden 1988.
- Dunhill A., Das Pfeifenbuch, München 1982.
- Duco D.H., De Nederlandse kleipijp, Leiden 1987.
- Duco D.H., De tabakspijp als oranje propaganda, Leiden 1992.
- Duco D.H., Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940, Lochem 1982.
- Duco D.H., Nieuwe aanwinsten. Pijpelijntjes, april/juni 1977, j. III, nr 2.
- Duco D.H., Jaarverslag Pijpenkamer Icon, Amsterdam 1976.
- Duuren L. van, E. Zimmermann, Nederlandse pijpenstelen in Polen, Pijpelogische Kring Nederland, nr 76, 1997.
- Engelen J., Varia tabacologica 2: Overpeinzingen bij een expositie, Pijpelogische Kring. Nederland, nr 93, 2001.
- Faas K., Adelaars op Goudse pijpen, Pijpelogische Kring. Nederland, nr 67, 1995.
- Fass K., De orde van het Gulden Vlies op pijpekoppen, Pijpelogische Kring Nederland, nr 32, 1986.

- Faas K., Een Alphense pijp uit Goudse mal, Pijpelogische Kring Nederland, nr 57, 1992.
- Faas K., Jonaspijpen met oorring, Pijpelogische Kring Nederland, nr 58, 1992.
- Faas K., Karel V als Rex Hispa, Pijpelogische Kring Nederland, nr 64, 1994.
- Faas K., Onder Russische vleugels, Pijpelogische Kring Nederland, nr 92, 2001.
- Faas K., Oranje pijpen in gewijzigde vorm, Pijpelogische Kring Nederland, nr 60, 1993.
- Friederich F.H.W., Pijpelogie, vorm, versiering en datering van de Hollandse kleipijp, Voorburg 1975.
- Gierszewski S., Wisła w dziejach Polski, Gdańsk 1982.
- Goedewaagen D.A., G.C. Helbers, Goudsche Pijpen, Amsterdam 1942.
- Goes B., 25 eeuwen roken de verwonderlijke vormgeving van de pijp, Leiden 1993.
- Groth A., Miejscowości obecnej Gminy Puck w świetle Katastru Fryderycjańskiego z roku 1773, w: Zeszyty Gminy Puck, 6/2009, Puck 2009.
- Hardeman E., P. Smiesing, Stenen pijpen, Universiteitsblad, 25.05.1984.
- Hoff R. v., Pijpen en Pijptabak, Utrecht/Antwerpen 1980.
- Kleijweg A., De burgemeester houdt ook van een glaasje, Pijpelogische Kring Nederland, nr 110, 2005.
- Kluttig-Altman R., M. Kügler, Tabak und Tonpfeifen im südlichen Ostseeraum und in Schlesien, Husum 2004.
- Koczorowski E., Bitwa pod Oliwą, Gdańsk 1976.
- Koczorowski E., Ludzie od masztów i żagli, Gdańsk 1986.
- Koperkiewicz A., Solen, Gdańsk 1986.
- Kowalski K.M., Artefakty jako źródło poznania, Gdańsk 1996.
- Kowalski K.M., Fajki typu holenderskiego odkryte w Gdańsku /problem identyfikacji/ Dawna Fajka Gliniana, nr 3/4, 1988.
- Kowalski K.M., O perspektywie „Dawnej Fajki Glinianej” słów kilka, Dawna Fajka Gliniana, nr 1, 1988.
- Krommenhoek W., A. Vrij, Kleipijpen: Drie eeuwen Nederlandse kleipijpen in foto's, Amstelveen 1986.
- Kügler M., Tonpfeifen, Höhr – Grenzhausen 1987.
- Libert L., Tabakpfeifen, Leipzig, 1986.
- Libert L., Von Tabak, Dosen und Pfeifen, Leipzig 1984.
- Lisowa E., Unikatowa fajka jednorodna odkryta na Trasie W-Z we Wrocławiu, Dawna Fajka Gliniana, nr 2, 1988.
- Maliniak J., Tytoń w dawnej Polsce, Warszawa 1933.
- Meulen J.v.d., De „gecroonde roos” en andere pijpenmakersmerken van Gouda, Leiden 1994.
- Meulen J.v.d., J.P. Brinkerink, P.v. Hout, Tabakspijpennijverheid in Gorinchem, Leiden 1992.
- Meulen J.v.d., H. Tupan, De Leidse tabakspijpmakers in de 17e en 18e eeuw, Uitgeverij Stubeg Hoogezand 1980.

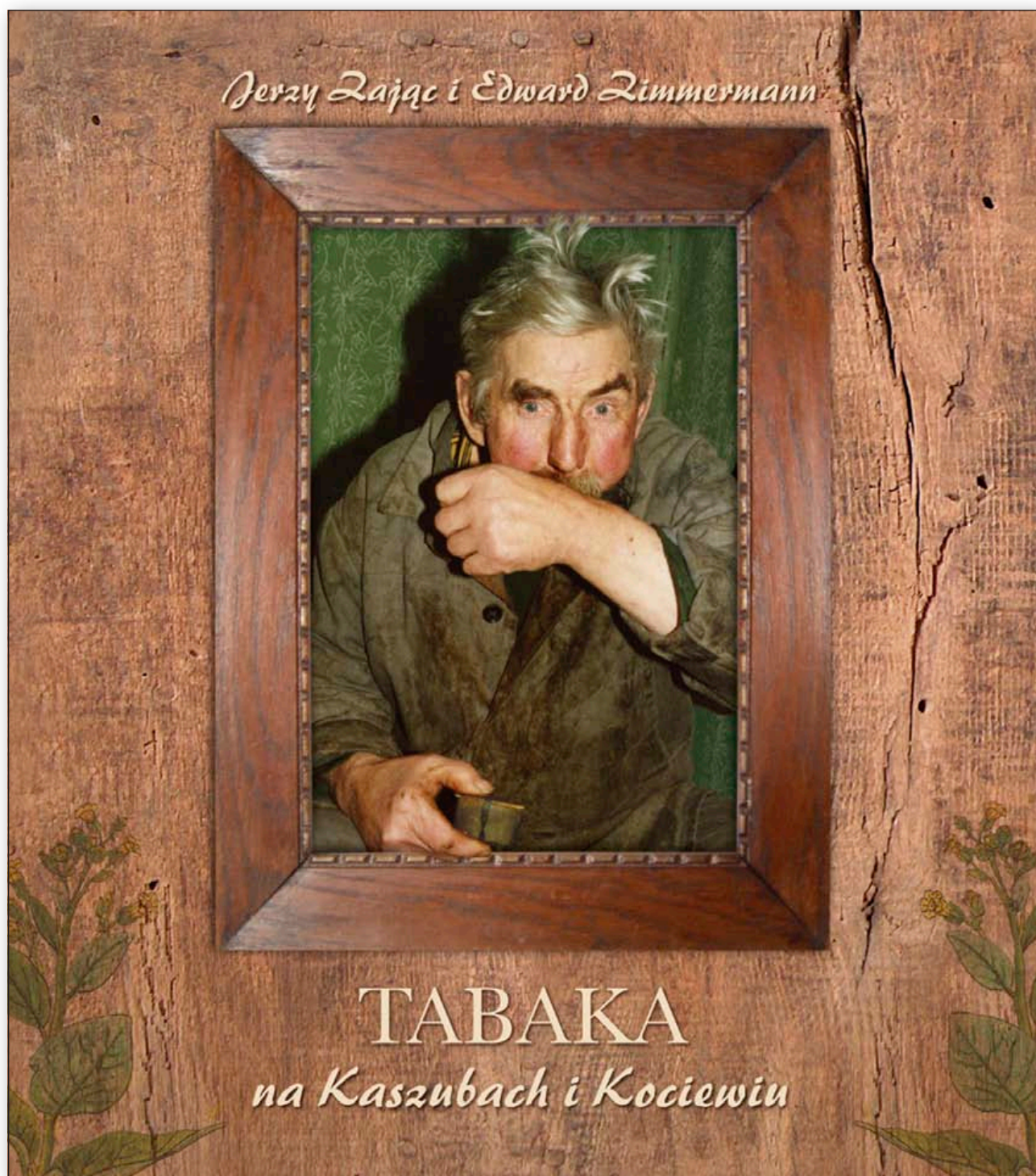
- Meulen J.v.d., Goudse pijpenmakers en hun merken, Pijpelogische Kring Nederland, Leiden en de Stedelijke Musea Gouda, 2003.
- Meulen J.v.d., Het Goudse pijpenmakersgeslacht Verzijl, Pijpelogische Kring Nederland, nr 15, 1981.
- Meulen J.v.d., Pijpenmakersbestand: een inventarisatie van gegevens over pijpenmakers, Pijpelogische Kring Nederland, 1989.
- Mikłaszewicz D., Fajki z wraków zalegających na dnie Zatoki Gdańskiej, Pomorania Antiqua, t. XV, 1993.
- Morawski M., O fajce prawie wszystko, Warszawa 1991.
- Olbomska U., M. Trojanowska, Muzyka dzwonów, magia fajki..., informator Muzeum Dzwonów i Fajek Oddziału Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej, Przemyśl 2004.
- Oswald A., Clay pipes for the archaeologist, British Archaeological Reports 14, Oxford 1975.
- Peterson M., Reach for the New World, w: National Geographic, Vol. 152, No 6, December 1997.
- Rode M., Uwagi nad symboliką i obyczajami związanymi z fajką glinianą w siedemnastowiecznym malarstwie holenderskim, w: Studenckie Teki Historyczne, Zeszyt 4, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2008.
- Samp J., Miasto czterdziestu bram, Gdańsk 1996.
- Samp J., Miasto tysiąca tajemnic, Gdańsk 1999.
- Seget W., przy współpracy J. Tyrola i R. Konopki, Manufaktura fajek glinianych w Zborowskim, Częstochowa 1989.
- Smiesing P., De Vrede van Aken, Pijpelogische Kring Nederland, nr 17, 1982.
- Smiesing P.K., J.P. Brinkerink, Onder de rook van Utrecht, De Walburg Pers, Stichtse Historische Reeks 1988.
- Smiesing P., Een kunstzinnig gedecoreerde pijpesteel, Pijpelogische Kring Nederland, nr 22, 1983.
- Smiesing P., Pfeifenmacher in Utrecht /1600-1800/, Dawna Fajka gliniana, nr 1, 1988.
- Smiesing P., Poolse pijpelogie, Pijpelogische Kring Nederland, nr 44, 1989.
- Smiesing P., E. Zimmermann, Pruischische pijpenfabriken in Polen, Pijpelogische Kring Nederland, nr 50/51, 1990.
- Stam R., Vondsten uit de gracht van waterburcht Kapellendorf, Pijpelogische Kring Nederland, nr 115, 2007.
- Staśko J., Przewodnik po polskim wybrzeżu, Warszawa 1924.
- Stenuit R., The Treasure of Porto Santo, w: National Geographic, Vol. 148, No 2, August 1975.
- Świechowska A., przy współpracy R. Dukwicza, Warsztat garncarski z końca XVIII wieku, w: Szkice staromiejskie, Warszawa 1955.
- Oswald A., Clay pipes for the archaeologist, British Archaeological Reports 14, 1975.
- Turek Z., Fajka mniej szkodzi, Bydgoszcz 1993.
- Wandtke B., Fajki cd., w: 30dni, nr 8 (10), 1999.

- Witkowska T., Die preussischen Tonpfeifenmanufakturen Rostin und Sborovsky auf dem heutigen Gebiet Polens. Ein Bericht über die archäologischen Untersuchungen, Knasterkopf, Mitteilungen für Freunde irdener Pfeifen, nr 9, 1997.
- Zając J., E. Zimmermann, Tabaka na Kaszubach i Kocieniu, Gdynia 2006.
- Zimmermann E., M. Kügler, Die Marken auf den Tonpfeifen der Fabrik in Rostin, Knasterkopf, Mitteilungen für Freunde irdener Pfeifen, nr 6, 1992.
- Zimmermann E., M. Kügler, Rettet die letzte Pfeifenfabrik Polens in Zborowskie!, Knasterkopf, Mitteilungen für Freunde irdener Pfeifen, nr 4, 1991.
- Zimmermann E., Akcja ratowania XVIII – wiecznej Fabryki Fajek Glinianych w Zborowskim, Gdańsk 1992. Zob. E. Zimmermann, Ratujmy Fabrykę Fajek w Zborowskim, w: U. Olbomska, N. Sarkady, M. Matejczyk, M. Morawski, Fajki z kolekcji Michała Morawskiego, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, Przemysł 2009.
- Zimmermann E., Fajki ceramiczne, w: Relaks i Kolekcjoner Polski, nr 9, 1986.
- Zimmermann E., Fajki gliniane, Gdańsk 1994.
- Zimmermann E., Fajki z badań archeologicznych w Rzućwie, Gdańsk 1990.
- Zimmermann E., Wybrane zagadnienia z dziejów fajki glinianej, Gdańsk 1992.

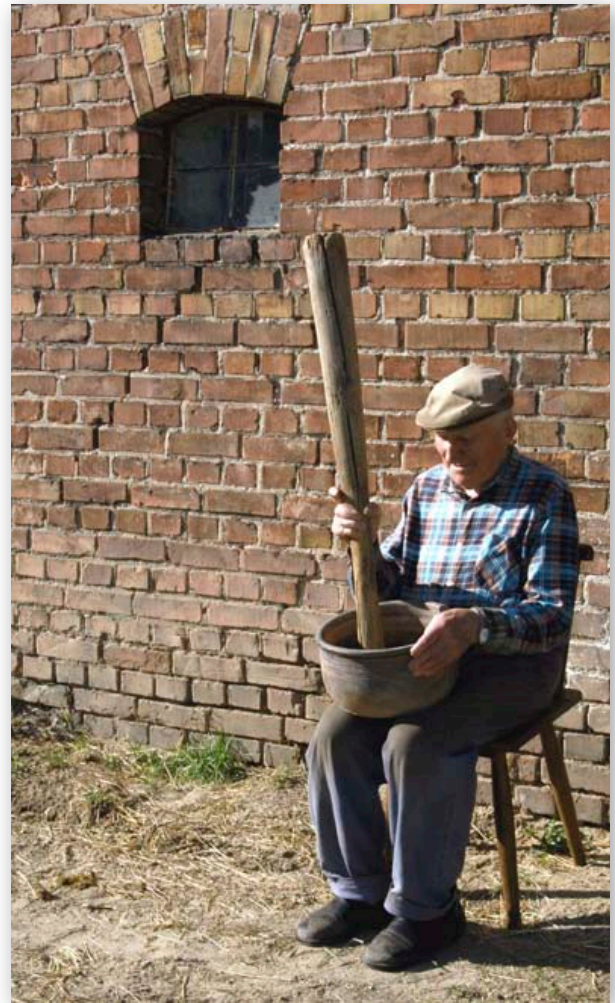
SPIS TREŚCI / TABLE OF CONTENTS

Z fajką na morzu / At sea with a pipe	9
Znaleziska z osady portowej w Bece / The finds from a port settlement once called Beka	27
Fajki z nadmorskich posiadłości króla Jana / Pipes from the seaside mansion of king Jan	35
Słońce zaszło w południe / The sun set at noon	47
„Wodnik” – najstarsza kaszëbskô pipa / 'Aquarian' – the oldest Kashubian 'pipa'	57
Zbieractwo fajek glinianych w Polsce / Collecting clay pipes in Poland	61
Najstarsze fajki gliniane / The oldest clay pipes	73
Fajki gliniane w fotografii Tomka Kamińskiego / Clay pipe in the photography of Tomek Kamiński	81
Określenia fajczarskie użyte w tekście / Terms connected with pipe smoking	82

W książce „Tabaka na Kaszubach i Kociewiu” jej autorzy omówili tematykę związaną z tradycją zażywania tabaki, prezentując własne zbiory tabakier rogowych, ceramicznych i drewnianych oraz metody produkcji tabaki w regionie Pomorza. Zapowiadana przez autorów następna książka, stanowiąca kontynuację tego tematu, już w przygotowaniu.

In the book 'Tabaka na Kaszubach i Kociewiu' (Snuff in Kaszubia and Kociewie) its authors discussed the tradition of snuff taking and presented their own collections of horn, ceramic and wooden snuffboxes as well as methods of snuff manufacturing in the Pomeranian Region. The authors will continue this topic in their next book which is already under preparation.

„Fajki gliniane” to pierwsza w Polsce popularnonaukowa książka poświęcona w całości dawnym fajkom ceramicznym, w której gdyńscy kolekcjonerzy, Jerzy Zając i Edward Zimmermann (z lewej), zaprezentowali swoje zbiory. A są to największe i najciekawsze kolekcje fajek glinianych w Polsce, reprezentatywne dla artefaktów fajczarskich znalezionych dotychczas w kraju. Wiele z nich to prawdziwe małe dzieła sztuki, wśród których królują ozdobne fajki holenderskie i kolorowe lulki o motywach orientu. Wiodącym wątkiem są związki fajki glinianej z ludźmi morza. Atrakcyjne dawne ryciny i wspaniałe fotografie sprawiają, że omawiana książka jest godna szczególnego polecenia.

'Clay pipes' is the first popular science publication in Poland which is completely dedicated to old ceramic pipes. In this book two collectors from Gdynia Jerzy Zając and Edward Zimmermann (left) present their collections. These are the biggest and most interesting collections of clay pipes found in Poland. Many of the items are in themselves small works of art. The Dutch clay pipes and colourful 'lulkas' with Oriental motifs are 'jewels' amid the other artifacts. The theme running throughout the book is the habit of pipe smoking among seamen. Thanks to attractive old drawings and exquisite photographs this volume deserves special recommendation.

**Czytanie nie szkodzi
Twojemu zdrowiu**

**Reading doesn't affect
your health**

ISBN 978-83-932689-0-0